

Eenheid in diversiteit?

Interculturele contacten tussen christenen in Nederland

Door: Anna Kornelis (S4805925)

Begeleider: Dr. Justine Bakker

19.947 woorden

21 april 2023

*Scriptie ter verkrijgen van de graad "Master of arts" in de theologie en religiewetenschappen
Radboud Universiteit Nijmegen*

Verklaring van eigen werk

Hierbij verklaar en verzeker ik, Anna Kornelis, dat deze scriptie zelfstandig door mij is opgesteld, dat geen andere bronnen en hulpmiddelen zijn gebruikt dan die door mij zijn vermeld en dat de passages in het werk waarvan de woordelijke inhoud of betekenis uit andere werken – ook elektronische media – is genomen door bronvermelding als ontlening kenbaar gemaakt worden.

Plaats: Nijmegen

Datum: 21-4-2023

Samenvatting

Naar schatting wonen er ruim een miljoen christenen met een migratieachtergrond in Nederland, die zich verenigen in ruim twaalfhonderd internationale kerken. In deze scriptie wordt beschreven hoe kerkelijke organisaties omgaan met interculturele contacten tussen van oorsprong Nederlandse kerken en internationale kerken. Zowel het koloniale verleden van Nederlandse kerken als de huidige maatschappelijke discussies rondom ras, etniciteit en racisme drukken een stempel op interculturele contacten tussen kerken. Daarom worden allereerst deze achtergronden in kaart gebracht. Vervolgens wordt het beleid van kerkelijke organisaties omtrent interculturele contacten geanalyseerd. Tot slot wordt onderzocht hoe hun beleid doorwerkt in lokale kerkgemeenschappen.

Dankwoord

Allereerst wil ik mijn docent Jorge Castillo Guerra bedanken voor de inspirerende colleges die mijn interesse voor de vaak onzichtbare groep migrantenchristenen hebben aangewakkerd. Daaruit voortvloeiend wil ik iedereen die zich inzet voor de organisatie SKIN, en in het bijzonder mijn stagebegeleider Madelon Grant, van harte bedanken. Dankzij jullie heb ik diverse internationale kerken mogen leren kennen en kunnen zien hoeveel mooie initiatieven zich in deze geloofsgemeenschappen ontwikkelen. Jullie inzet om deze gemeenschappen te ondersteunen is bewonderenswaardig.

Daarnaast wil ik uiteraard iedereen bedanken die ik voor deze scriptie heb mogen interviewen. Ik waardeer het enorm dat jullie de tijd hebben genomen met mij in gesprek te gaan en openhartig jullie ervaringen te delen; ik kijk terug op een aantal leerzame en verrijkende gesprekken. In het bijzonder wil ik degenen die mij uitnodigden om samen te eten of een dienst bij te wonen hartelijk bedanken voor jullie warme gastvrijheid (ik zal geen namen noemen; jullie weten wie jullie zijn!).

Ten slotte veel dank aan mijn scriptiebegeleider, Justine Bakker. Ik waardeer het enorm dat je altijd bereid was om mee te denken en dat je me bleef stimuleren om kritisch na te denken. Het ging niet altijd vanzelf, dus vooral ook bedankt voor je geduld en betrokkenheid.

Inhoudsopgave

Verklaring van eigen werk.....	2
Samenvatting	3
Dankwoord.....	4
1 Inleiding.....	6
1.1 Probleemstelling	6
1.2 Doelstelling.....	11
1.3 Vraagstelling.....	11
1.4 Methode.....	11
1.5 Centrale begrippen	14
2 Historische achtergronden.....	16
3 Maatschappelijke context	19
4 Beleid van kerkelijke organisaties	24
4.1 Samen Kerk in Nederland.....	24
4.2 Raad van Kerken.....	27
4.3 Protestantse Kerk in Nederland	32
4.4 Conclusie	38
5 Doorwerking in lokale kerken	40
5.1 Koloniale verleden	40
5.2 Gezamenlijke diensten.....	43
5.3 Gezamenlijke bijbelstudie	49
5.4 Conclusie	51
6 Conclusie	54
7 Reflectie	56
Literatuurlijst.....	58
Bijlage 1: Vragenlijsten.....	62
Bijlage 2: Gebruikte coderingen.....	69
Bijlage 3: Verklaring SKIN	73
Bijlage 4: Verklaring Raad van Kerken.....	74
Bijlage 5: Programma Tentoonstelling Kerken en Slavernij in de Westerkerk.....	76
Bijlage 6: Orgelluik Westerkerk.....	77
Bijlage 7: Werkmateriaal Bible Connect.....	78

1 Inleiding

“It’s a learning curve,” zei pastor Samuel Ekpo van de Redeemed Christian Church of God toen ik hem vroeg of zijn contact met Nederlandse christenen gelijkwaardig is. “We are not equal yet. We’re only equal in Christ. No Dutch, no African, we’re one in Christ. But we are quite different in our ways of doing things. We are not equal. Because we have different backgrounds, different ways of thinking, ways of expressing things – so we are not equal. And it is this – when we have an open mind, then you discover that there is beauty in how this person does this thing, and why he does it that way.”

Dit antwoord van pastor Ekpo is tekenend voor de interculturele contacten tussen christenen in Nederland: ze proberen elkaar te ontmoeten als “kinderen van één Vader,” zoals het door de Protestantse Kerk in Nederland (PKN) verwoord wordt.¹ Ze willen elkaar als gelijken tegemoet treden, maar nemen tegelijkertijd de bagage van een koloniaal verleden met zich mee; een verleden waarin Nederlandse kerken overheersing en slavernij in stand hielden. Hoe treed je elkaar als gelijken tegemoet, met zo’n geschiedenis die nog altijd doorwerkt in onze huidige samenleving? Hoe vind je eenheid in een gedeeld geloof en omarm je tegelijkertijd culturele diversiteit? Het zijn vragen die veel kerken bezighouden, gezien de toenemende multiculturaliteit onder christenen in Nederland. Het zijn vragen die de basis vormen voor deze scriptie.

In deze inleiding zal ik het kader van mijn onderzoek bespreken, te beginnen met een probleemstelling waaruit een doel- en vraagstelling voortkomen. Vervolgens zal ik toelichten met behulp van welke onderzoeksmethoden ik de deelvragen zal beantwoorden, en ten slotte zal ik enkele centrale begrippen uitlichten waarvan het belangrijk is om stil te staan bij de gebruikte terminologie.

1.1 Probleemstelling

Het kerkelijke landschap in Nederland is aan het veranderen: de van oorsprong Nederlandse kerken hebben al jaren te maken met teruglopende ledenaantallen,² terwijl internationale kerken juist groeien. Omdat veel internationale kerken en hun ledenaantallen niet zo nauwkeurig geadmistreerd worden als bijvoorbeeld katholieke of PKN-kerken, is het moeilijk om precieze aantallen te geven, maar in 2018 werd geschat dat er ongeveer een miljoen migrantenchristenen in Nederland wonen en Nederland meer dan duizend migrantenkerken telt.³ De Raad van Kerken in Nederland (RvK), waarin zowel van oorsprong Nederlandse kerken als internationale kerken vertegenwoordigd zijn, vindt de “eenheid van kerken” en het voeren van een oecumenische dialoog van belang in dit veranderende kerkelijke landschap.⁴ De verschillende groepen kerken, die op dit moment vooral los van

¹ Protestantse Kerk, *Van U is de toekomst*, 8-2020, 27-33.

² Joep de Hart, “Ontwikkelingen in de kerkelijkheid en private godsdienstige activiteiten,” in *Christenen in Nederland: Kerkelijke deelname en christelijke gelovigheid*, red. Joep de Hart en Pepijn van Houwelingen (Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2018), 36-40.

³ Pepijn van Houwelingen, “Migrantkerken in Nederland,” in *Christenen in Nederland: Kerkelijke deelname en christelijke gelovigheid*, red. Joep de Hart en Pepijn van Houwelingen (Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2018), 102-104.

⁴ Raad van Kerken in Nederland, *Visie en missie van de Raad van Kerken in Nederland*.

elkaar functioneren, uiten dus de wens om elkaar meer op te zoeken. Dit heeft namelijk voordelen voor beide groepen: internationale kerken kunnen een impuls geven aan de vergrijzende en leeglopende van oorsprong Nederlandse kerken, en van oorsprong Nederlandse kerken kunnen een positieve bijdrage leveren aan de uitdagingen waar internationale kerken mee te maken hebben, waarvan de belangrijkste het vinden van gebedsruimte is. Bovendien zouden ze een gezamenlijke bijdrage kunnen leveren aan maatschappelijke uitdagingen waarin veel kerken een rol voor zichzelf zien, zoals armoede en polarisatie.

Het aangaan van interculturele kerkelijke relaties brengt echter ook uitdagingen met zich mee. De belangrijkste daarvan is dat internationale kerken relatief vaak aangegeven niet volledig serieus genomen te worden als samenwerkingspartner. Van oorsprong Nederlandse kerken lijken vaak de neiging te hebben om zichzelf te zien als “witte helpers”⁵ of migrantenkerken te exotiseren wanneer zij samenwerking aangaan.⁶ Een voorbeeld dat het exotiseren duidelijk illustreert is een artikel in het *Nederlands Dagblad* waarin een oproep gedaan wordt aan witte christenen om migrantenchristenen te verwelkomen in hun kerk. De auteur van dit artikel plaatst de “armoedig vergrijsde aanblik” van een witte kerk tegenover “leven, vrolijkheid, blijdschap,” meegenomen door christenen met een migratieachtergrond. De nadruk ligt op het verwelkomen van christenen met een migratieachtergrond in de voornamelijk witte kerken, maar er wordt niet stilgestaan bij de mogelijkheid om als witte kerkgangers de internationale kerken op te zoeken.⁷ Vanuit internationale kerken wordt er kritisch naar zulke beschouwingen gekeken omdat deze niet op een volledig gelijkwaardige manier tegen internationale kerken aankijken: de roep om meer diversiteit in hun eigen (witte) kerken wordt gewaardeerd, maar er is te weinig interesse van witte christenen om eens een kijkje te nemen in internationale kerken.

Een ander kritiekpunt van internationale kerken heeft te maken met de betrokkenheid van Nederlandse kerken bij het koloniale verleden. Vooral de PKN begon enkele jaren geleden actiever contact te zoeken met internationale kerken, en deze lieten toen weten dat er volgens hen geen gelijkwaardige relatie was met de PKN, onder andere omdat dit deel van hun verleden nog niet door de PKN onder ogen werd gezien.⁸ De huidige maatschappelijke discussies rondom ras, etniciteit en racisme, verder aangewakkerd door de dood van George Floyd in de VS en de daaropvolgende Black Lives Matter-protesten, gaven hier in 2020 een nieuwe relevantie aan.

Beleidsmatig streven overkoepelende kerkbesturen naar meer contact tussen van oorsprong Nederlandse en internationale kerken. Zo streeft de PKN naar oecumenische en interculturele samenwerking op lokaal niveau, waarbij het belang van goed contact met migrantenchristenen en diversiteit benadrukt wordt.⁹ Daarnaast wordt de kritiek dat er te

⁵ Marten van der Meulen, “The continuing importance of the local. African churches and the search for worship space in Amsterdam,” *African Diaspora* 2 (2009): 172-173.

⁶ Kathleen Ferrier, *Migrantenkerken* (Kampen: Uitgeverij Kok, 2002), 139-144.

⁷ Klaas Harink, “Migranten in witte kerken als voorproefje van het koninkrijk,” *Nederlands Dagblad*, 13-6-2022, <https://www.nd.nl/opinie/opinie/1128832/migranten-in-witte-kerken-als-voorproefje-van-het-koninkrijk>.

⁸ Marije van Beek, “Groot onderzoek naar met slavernij besmet kerkelijk verleden,” *Trouw*, 12-10-2021, <https://www.trouw.nl/religie-filosofie/groot-onderzoek-naar-met-slavernij-besmet-kerkelijk-verleden~bc907a17/>.

⁹ Protestantse Kerk, *De toekomst open tegemoet*, 8-1-2021, 8-9.

weinig reflectie is op de rol van de kerk in het slavernijverleden serieus genomen en werkt de PKN mee aan een onderzoek door de PThU naar dit onderwerp.¹⁰ Ook de overkoepelende RvK heeft in het beleidsplan als doel om de dialoog aan te gaan met andere kerkverbanden, waaronder internationale kerken.¹¹ Daarnaast publiceerde de RvK in 2020, naar aanleiding van de Black Lives Matter-protesten, opnieuw de verklaring die zij al in 2013 publiceerden waarin verantwoording werd genomen voor de rol van de kerk in het in stand houden van slavernij, inclusief de doorwerking daarvan tot in het heden.¹²

Omdat dit beleid zo op het eerste gezicht nog weinig directe gevolgen lijkt te hebben in de meeste lokale kerkgemeenschappen, wil ik in dit onderzoek ingaan op de manier waarop kerkelijke organisaties omgaan met de huidige multiculturaliteit van het christendom in Nederland en bijbehorende interculturele contacten. Specifiek zal ik kijken naar de samenhang tussen het beleid van kerkorganisaties en wat er plaatsvindt in de kerken zelf. Hierin zit een maatschappelijke relevantie: gezien de huidige maatschappelijke discussies rondom ras, etniciteit en racisme en bijbehorende toenemende reflectie op het koloniale verleden van Nederland, is het van belang om meer inzicht te krijgen in de dynamiek tussen kerken van verschillende culturele achtergronden en in hoeverre beleid van bovenaf een (positieve) invloed kan hebben op wat er gebeurt op lokaal niveau.

De wetenschappelijke relevantie hangt hier nauw mee samen, aangezien naar deze combinatie tussen beleid en praktijk nog weinig onderzoek gedaan is. Vanuit de theologie is er de laatste jaren steeds meer aandacht voor de opkomst van internationale kerken.¹³ Theoloog Samuel Lee heeft bovendien een postacademische ambtsopleiding tot migrantenpastor en kerkleider aan de Vrije Universiteit Amsterdam (VU) opgezet.¹⁴ Daarnaast is er veel gepubliceerd over de diaconale functies van internationale kerken waarbij het gaat om hun “maatschappelijk rendement” (het geld dat zij overheden besparen door hun vrijwilligerswerk op sociaal-maatschappelijk gebied).¹⁵ In het verlengde hiervan wordt ook de rol van internationale kerken in de mentale gezondheidszorg onderzocht.¹⁶

Ook over kwesties rond ras, etniciteit en racisme, en hoe die zich verhouden tot het koloniale verleden van Nederland is de laatste paar jaren veel geschreven.¹⁷ Hier zijn vooral

¹⁰ Van Beek, “Groot onderzoek.”

¹¹ Raad van Kerken, *Visie en missie*.

¹² “Raad van Kerken over slavernijverleden,” *Raad van Kerken in Nederland*, 13-7-2020, <https://www.raadvankerken.nl/nieuws/2020/07/raad-van-kerken-over-slavernijverleden/>.

¹³ Onderzoek naar migratietheologie wordt bijvoorbeeld gedaan door Samuel Lee, Dorottya Nagy en Jorge Castillo Guerra.

¹⁴ “Postacademische ambtsopleiding tot migrantenpastor en kerkleider,” Vrije Universiteit Amsterdam, geraadpleegd op 19-4-2023, <https://vu.nl/nl/onderwijs/professionals/cursussen-opleidingen/postacademische-ambtsopleiding-tot-migrantenpastor-en-kerkleider/inleiding>.

¹⁵ Zie hiervoor bijvoorbeeld de onderzoeken [Tel Je Zegeningen](#) (2008), [Naar een Hoger Plan](#) (2012) en [Omvang en Karakter](#) (2020) en de bijdrage “Beyond conflict: Understanding the deprivatisation of religion from the social capital of religious migrants’ organisations” door Jorge Castillo Guerra in het boek *Religion, migration and conflict* (2015).

¹⁶ Theoloog Daniëlle Phillips-Koning doet hier onderzoek naar.

¹⁷ Over het christelijke koloniale verleden zijn Gert Oostindie, Alex van Stipriaan, Maaïke Derksen, Dienne Hondius, Karwan Fatah-Black en Armando Lampe belangrijke auteurs. Wat betreft de huidige kwesties rondom ras en racisme in Nederland zijn Philomena Essed, Gloria Wekker, Melissa Weiner en Halleh Ghorashi van belang.

veel historische, sociologische en antropologische invalshoeken te vinden, maar de religiewetenschappelijke dimensie komt niet altijd even duidelijk naar voren. Daarom is het van belang om deze verschillende invalshoeken te combineren vanuit een religiewetenschappelijk perspectief.

Wat betreft de huidige maatschappelijke context van racisme en discriminatie in Europa zal ik gebruikmaken van een analyse van Alana Lentin waarin zij ingaat op de huidige en historische achtergrond bij de term “racisme.”¹⁸ Specifiek voor de Nederlandse context haakt het boek *Dutch Racism* hier goed op aan. Dit geeft een breed overzicht van racisme in Nederland in verhouding tot het koloniale verleden vanuit verschillende disciplines, met als doel om de complexiteit van racisme in Nederland weer te geven. Racisme wordt in verband gebracht met “ignorance,” in de betekenis van het niet willen herkennen van racisme.¹⁹ Op deze “ignorance” gaat Gloria Wekker in haar boek *Witte onschuld* nog dieper in, gekoppeld aan het concept “cultureel archief.” Wekker bespreekt het culturele archief van Nederland, dus de dominante blik waarmee Nederlanders zichzelf beschouwen, vanuit een postkoloniale (of dekoloniale) invalshoek waarbij ze vooral focust op de raciale dimensie daarvan. Ze doet dit aan de hand van een aantal casussen die belangrijk zijn voor de huidige maatschappelijke discussies rondom ras, etniciteit en racisme (hoewel dit boek nog voor de opkomst van de Black Lives Matter-protesten van 2020 is geschreven).²⁰

Hoewel deze twee boeken een goed algemeen beeld geven van racisme in Nederland, wordt dit in de context van religie vooral aan islamofobie gekoppeld, en zo nu en dan aan antisemitisme. Het christendom komt vooral voorbij in de historische koloniale context of, in Wekkers geval, zijdelings als deel van het “culturele archief.” De huidige christenen met een migratieachtergrond in Nederland zijn hier dus een relatief onzichtbare groep. Hetzelfde komt naar voren in artikelen door Anya Topolski en Sophie Lauwers die de betekenis en werking van (wit, seculier) christelijk privilege beschrijven.²¹

Een bron die daarentegen wel expliciet stilstaat bij de positie van christenen met een migratieachtergrond is het boek *Migrantenkerken* dat in 2002 is uitgebracht door de toenmalige coördinator van SKIN (Samen Kerk in Nederland, de vertegenwoordiger van internationale kerken). Hierin komt de multiculturaliteit van het christendom in Nederland ten volle naar voren en wordt tevens ingegaan op het contact tussen van oorsprong Nederlandse en internationale kerken. Ook destijds was er al behoefte aan meer contact tussen deze groepen, maar weinig daadwerkelijk contact. Volgens de auteur komt dit voort vanuit exotisme aan de kant van van oorsprong Nederlandse kerken: het zien van internationale kerken als exotisch maakt ze tot ongelijkwaardige partner en tot ‘de ander,’ waardoor het contact gezien wordt als een leuke ervaring en niet als leerproces. Dit terwijl internationale kerken zelf juist meer nadruk op hun christen-zijn willen leggen dan op hun culturele achtergrond; zij willen een kerk zijn voor iedereen en dus de “exotische” cultuur

¹⁸ Alana Lentin, “Europe and the silence about race,” *European Journal of Social Theory* 11, no. 4 (2008): 487-503.

¹⁹ Philomena Essed en Isabel Hoving red., *Dutch racism* (Amsterdam: Rodopi, 2014).

²⁰ Gloria Wekker, *Witte onschuld: paradoxen van kolonialisme en ras* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2018).

²¹ Sophie Lauwers, “Religion, secularity, culture? Investigating Christian privilege in Western Europe,” *Ethnicities* 0 (2022): 1-23.

overstijgen. Maar ook aan de kant van de internationale kerken wordt weleens neergekeken op de theologie of het christen-zijn van van oorsprong Nederlandse kerken.²²

Het boek *Heilzame verwerking van het slavernijverleden voor 'wit' en 'zwart'* staat explicieter stil bij het kerkelijke koloniale verleden. Dit is een bundel van een aantal essays en lezingen waarin het slavernijverleden van de kerk in de hedendaagse context geplaatst wordt met bijdragen van onder meer Alex van Stipriaan en Martijn Stoutjesdijk. Net als door Wekker wordt in dit boek gesproken over een culturele erfenis die verwerkt moet worden, door zowel witte als zwarte Nederlanders. De essays bieden verschillende invalshoeken voor kerken om om te gaan met racisme. Er wordt uitgebreid stilgestaan bij de historische dimensie, maar ook bij de positie van de kerk vandaag de dag. Het boek eindigt met een verzameling adviezen aan kerken die voortkwamen uit de essays en lezingen die gebundeld zijn in het boek, en waarop de werkgroep die het boek tot stand heeft gebracht reflecteert.²³

Een aanvulling op de historische achtergronden die in dit boek worden besproken is te vinden in het artikel "Kerken en het koloniaal verleden" door Elly Mulder, dat stilstaat bij de rol van de kerken in het koloniale verleden en hoe zij tegenover slavernij stonden, vooral tegen het einde van de slavernij.²⁴ Daarnaast gaat Maaïke Derksen specifiek in op de katholieke missie in Indonesië.²⁵ De PTHU is sinds 2023 bezig met een groot historisch-religieus onderzoek naar de rol van de protestantse kerk in het slavernijverleden, een onderwerp dat in Nederland nog weinig onderzocht is. Op dit moment zijn hier nog niet veel resultaten van gepubliceerd.²⁶

Een meer beleidsmatige invalshoek komt naar voren in een artikel door Martha Frederiks uit 2010, waarin beschreven wordt hoe christenen met een migratieachtergrond de structuren van de katholieke kerk en de PKN hebben beïnvloed en in hoeverre multiculturalisme deel uitmaakt van de structuren en theologieën van deze kerkelijke organisaties. Daarnaast signaleert de auteur dat de meeste bestaande relaties tussen van oorsprong Nederlandse kerken en internationale kerken plaatsvinden op het niveau van diaconaal werk, wat betekent dat er altijd een bepaalde mate van ongelijkheid is: de van oorsprong Nederlandse kerken functioneren als hulpgever en de internationale kerken als hulpvrager. Ondanks de wil voor een meer gelijkwaardige relatie, lukt het in de praktijk vaak niet om die te bereiken.²⁷

De meest recente literatuur is een artikel door theoloog Kirsten van der Ham waarin met een theologische blik wordt ingegaan op racisme in de Nederlandse kerk. De auteur onderzoekt mechanismen van superioriteit en "othering" waarbij drie voorbeelden genoemd worden:

²² Ferrier, *Migrantenkerken*.

²³ Egbert Boeker, Rhoinde Doth, Urwin Vyent en Andreas Wöhle red., *Heilzame verwerking van het slavernijverleden voor 'wit' en 'zwart'* (Amsterdam: Stichting Lutherse Uitgeverij & Boekhandel, 2020).

²⁴ Elly Mulder, "Kerken en het koloniaal verleden: Religieuze standpunten over slavenemancipatie in Nederland tussen 1840 en 1863," *Radix* 43, no. 4 (2017): 203-214.

²⁵ Maaïke Derksen, "On their Javanese sprout we need to graft the European civilization: Fashioning local intermediaries in the Dutch Catholic mission, 1900-1942," *Tijdschrift voor genderstudies* 19, no. 1 (2014): 29-55.

²⁶ "Kerk en slavernij," Protestantse Theologische Universiteit, geraadpleegd op 11-2-2023, <https://www.pthu.nl/kerk-en-slavernij/>.

²⁷ Martha Th. Frederiks, "Journeying towards multiculturalism? The relationship between immigrant Christians and Dutch indigenous churches," *Journal of religion in Europe* 3 (2010): 125-154.

Zwarte Piet; etnisch profileren door de politie en de Black Lives Matter-beweging; en het kinderopvangtoeslagenschandaal. Vervolgens wordt er kort ingegaan op de geschiedenis van antiracisme in de kerk sinds de jaren '60 en op de huidige situatie. Ondanks goede intenties bij kerkleiderschap worden die niet omgezet naar echte hervormingen. Dit komt doordat er in het beleid niet expliciet genoeg wordt gezegd wat voor veranderingen er nodig zijn, en bovendien is er een verschil tussen goede wil van bovenaf enerzijds en wat kerkleden zelf denken anderzijds. Ook wordt de (historische) rol van christelijke theologie in racisme benoemd met voorbeelden. Vervolgens wordt het doen van interculturele bijbelstudies besproken als een methode om raciaal onrecht tegen te gaan.²⁸

1.2 Doelstelling

Het doel van dit onderzoek is om inzicht te krijgen in de manier waarop kerkelijke organisaties omgaan met interculturele contacten tussen van oorsprong Nederlandse en internationale kerken, in het licht van de hiervoor benoemde maatschappelijke discussies. Om een duidelijk beeld te krijgen van deze dynamiek en de huidige gevoeligheden hierin, wil ik allereerst te weten komen wat de huidige stand van zaken is rondom de multiculturaliteit van het christendom in Nederland. Gezien het belang dat gehecht wordt aan reflectie van de Nederlandse kerken op het koloniale verleden, is het van belang ook te bekijken hoe dat de relatie tussen van oorsprong Nederlandse kerken en internationale kerken beïnvloedt. Vervolgens wil ik in beeld brengen wat het beleid is van overkoepelende kerkelijke organisaties op het gebied van interculturele contacten. Ten slotte wil ik onderzoeken hoe dit beleid van bovenaf doorwerkt naar lokale kerken.

1.3 Vraagstelling

Hoe gaan kerkelijke organisaties in Nederland om met de multiculturaliteit van het christendom in Nederland en interculturele contacten tussen van oorsprong Nederlandse kerken en internationale kerken, specifiek in het licht van hedendaagse discussies rond ras, etniciteit, racisme en kolonialisme?

1. Op welke manieren waren Nederlandse kerken betrokken bij het kolonialisme?
2. Wat is het huidige maatschappelijke klimaat waarin de kerkelijke organisaties opereren, specifiek gezien de discussies rond ras, etniciteit, racisme en kolonialisme?
3. Wat is het beleid van kerkelijke organisaties op het gebied van interculturele contacten met andere christenen?
4. Welke activiteiten ondernemen individuele kerken op lokaal niveau om vorm te geven aan dit beleid?

1.4 Methode

De eerste twee deelvragen geven een schets van de huidige situatie en de historische achtergronden hierbij, en zal ik dus beantwoorden aan de hand van literatuuronderzoek. Voor de eerste deelvraag zal ik gebruikmaken van academische bronnen die ingaan op de rol

²⁸ Kirsten van der Ham, "White racism and Dutch churches: in search of liberative practices," *NTT Journal for theology and the study of religion*, 77, no. 1 (2023): 1-21.

van de Nederlandse staat, en specifiek de Nederlandse kerken, in het koloniale verleden. Mijn focus ligt daarbij op de historische achtergronden die ook nu nog duidelijk doorklinken in het maatschappelijke debat. Voor de tweede deelvraag maak ik gebruik van academische bronnen die een goed beeld geven van de huidige maatschappelijke discussies rondom ras, etniciteit en racisme in Nederland.

Om de derde deelvraag te beantwoorden analyseer ik het beleid van drie kerkelijke koepelorganisaties: SKIN als vertegenwoordiger van internationale kerken; de RvK als overkoepelende organisatie van zowel van oorsprong Nederlandse als internationale kerken; en de PKN als de grootste vertegenwoordiger van het protestantisme binnen Nederland. Op het beleid van de katholieke kerk zal ik niet verder ingaan, omdat deze van zichzelf al onderdeel is van een transnationale en multiculturele structuur. Hun beleid is dus voor een groot deel gebaseerd op het beleid vanuit het Vaticaan en het idee een wereldkerk te zijn. De PKN, na de katholieke kerk de grootste kerkelijke organisatie, heeft echter een specifiek Nederlandse identiteit en op Nederland gericht beleid, en heeft bovendien meer vrijheid om zelf invulling te geven aan hun identiteit.²⁹ De gereformeerde kerkgenootschappen (de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) en de Nederlands Gereformeerde Kerken) laat ik buiten beschouwing omdat de PKN verreweg de grootste achterban heeft onder de paraplu van protestantse kerken.³⁰

Naast de beleidsstukken zal ik gebruikmaken van interviews³¹ met medewerkers van de PKN om extra achtergrondinformatie over de uitvoering van het beleid te verkrijgen. Het gaat hierbij dus om expert-interviews, die halfgestructureerd zullen zijn om te faciliteren dat de respondenten voldoende ruimte krijgen om hun eigen inbreng te geven naast de vooraf vastgestelde focus van de vragenlijst.³² Met SKIN en de RvK zal ik geen aanvullende interviews uitvoeren, omdat deze twee organisaties zich in minder directe mate verhouden tot individuele lokale kerken: de RvK is een koepel van koepelorganisaties, en SKIN is een platform voor internationale kerken die allemaal zelf hun eigen organisatiestructuur hebben.

Het beleid zal ik analyseren met behulp van de “grounded theory,” een methode die het mogelijk maakt om vanuit de data via coderingen en vergelijkingen tot conclusies te komen. Voor de uitvoering hiervan zal ik gebruikmaken van het programma atlas.ti.³³ Omdat deze methode dwingt om dicht bij de data te blijven, wordt het doen van aannames of het trekken van overhaaste conclusies voorkomen.³⁴ Praktisch houdt dit in dat ik eerst open zal coderen om alle belangrijke concepten naar voren te brengen en daaropvolgend axiaal zal coderen om deze concepten logisch te groeperen en in kaart te brengen hoe ze zich tot elkaar verhouden. Door de teksten en bijbehorende codes met elkaar te blijven vergelijken kan ik dit steeds verder aanscherpen. Op die manier kan ik bijvoorbeeld onderscheid maken tussen concrete acties enerzijds (denk aan praktische ondersteuning aan kerken die interculturele contacten willen opzetten of het delen van kennis) en meer abstracte en

²⁹ Frederiks, “Journeying towards multiculturalism,” 126-135.

³⁰ Hans Schmeets, “Ontwikkelingen in religieuze betrokkenheid,” in *Wie is religieus, en wie niet?*, red. Hans Schmeets (Den Haag: Centraal Bureau voor Statistiek, 2018), 5-6.

³¹ Zie bijlage 1 voor de gebruikte vragenlijsten.

³² Hennie Boeije, “Kwalitatief onderzoek,” in *Onderzoeksmethoden*, zevende geheel herziene druk, red. Harm 't Hart, Hennie Boeije en Joop Hox (Amsterdam: Boom onderwijs, 2005), 274-275.

³³ Zie bijlage 2 voor de gebruikte coderingen.

³⁴ Eric Jensen, *Notes on data analysis following grounded theory approach*, 17-2-2012.

theoretische commentaren anderzijds (zoals niet nader uitgewerkte wensen om contacten te stimuleren). Bovendien maakt deze vergelijkende aanpak per tekst inzichtelijk welke woorden vaak worden gebruikt, op welke onderdelen meer nadruk wordt gelegd en welke onderdelen juist in mindere mate naar voren komen.³⁵

Het nadeel van de grounded theory is dat deze over het algemeen weinig theorievorming oplevert.³⁶ Omdat deze scriptie een sterke focus heeft op de werking van beleid, vul ik de grounded theory daarom aan met de beleidstheorie van politicoloog en beleidswetenschapper Hoogerwerf om recht te doen aan de specifiek beleidsmatige invalshoek. Deze houdt in dat aan de beleidspraktijk een geheel van veronderstellingen ten grondslag ligt, die (impliciet of expliciet) aantonen wat het verschil tussen de feitelijke en de wenselijke situatie is (en hoe de wenselijke situatie bereikt dient te worden). Dat alles bij elkaar vormt het beleid. De beleidstheorie is dus een manier om de denkstappen van het beleid zichtbaar te maken en is daarom een goed hulpmiddel om de doelen en bijbehorende middelen (beleidsinstrumenten) in kaart te brengen. Dankzij deze beleidstheorie kan ik de doel-middelrelaties in de beleidsstukken inzichtelijk maken en schematisch weergeven hoe deze zich tot elkaar verhouden. Deze systematische beleidsanalyse maakt het mogelijk om de beleidsstukken van de drie organisaties met elkaar te vergelijken.³⁷ Ook kan ik de veronderstellingen die (impliciet) aan het beleid ten grondslag liggen boven tafel krijgen, wat belangrijk is omdat onjuiste veronderstellingen de effectiviteit van het beleid in de weg kunnen zitten.³⁸

Ten slotte zal ik voor de vierde deelvraag enkele case studies onder de loep nemen. De eerste case study heeft een invalshoek van reflectie op het verleden, de tweede is een gezamenlijke kerkdienst, en de derde een gezamenlijke bijbelstudie. Ik hoop hiermee een zo gevarieerd mogelijk beeld te kunnen geven van wat er op dit moment zoal gebeurt in Nederland op het gebied van interculturele contacten. De case studies zijn voornamelijk aangedragen vanuit SKIN om ervoor te zorgen dat zij een representatief beeld geven van de contacten die plaatsvinden en dat zij allemaal een ander aspect van mogelijke samenwerkingen naar voren brengen. Wel is het belangrijk niet te vergeten wat er ook *niet* gebeurt, dat wil zeggen, dat initiatieven zoals beschreven in de case studies eerder voorbeelden zijn van wat er mogelijk is dan reflecties van wat er in de gemiddelde gemeente gebeurt.³⁹

De interviews⁴⁰ zal ik één-op-één en geanonimiseerd⁴¹ afnemen zodat de respondenten zo vrij mogelijk hun mening kunnen geven en hun ervaringen kunnen delen. Ze zullen

³⁵ Diane Walker en Florence Myrick, "Grounded theory: An exploration of process and procedure," *Qualitative health research* 16, no. 4 (2006): 547-559.

³⁶ David Snow, Calvin Morrill en Leon Anderson, "Elaborating analytic ethnography: Linking fieldwork and theory," *Ethnography* 4, no 2 (2003): 182-187.

³⁷ O. Van Heffen, "Beleids Theorieën uit de beleidspraktijk," in *Overheidsbeleid: Een inleiding in de beleidswetenschap*, 8^e druk, red. A. Hoogerwerf en M. Herweijer (Alphen aan den Rijn: Kluwer, 2008), 205-219.

³⁸ A. Hoogerwerf, "Beleid berust op veronderstellingen: de beleidstheorie," *Acta Politica* 19, no. 4 (1984): 493-531.

³⁹ Verbindend specialist internationale kerken PKN, interview door Anna Kornelis, 24-1-2023, Delft.

⁴⁰ Zie bijlage 1 en 2 voor de gebruikte vragenlijsten en coderingen.

⁴¹ Eén van de respondenten, pastor Samuel Ekpo, gaf expliciet aan bij naam genoemd te willen worden; daarom is zijn input niet geanonimiseerd. De Westerkerk is, met instemming van de predikant, als kerk niet

halfgestructureerd zijn om te faciliteren dat de respondenten de ruimte krijgen om hun eigen inbreng te geven naast de vooraf vastgestelde focus van de vragenlijst. Bovendien geeft dit de mogelijkheid tot een meer organisch gespreksverloop, waarbij er hopelijk meer loskomt dan in een formelere setting waarbij de vragenlijst precies wordt afgewerkt.⁴²

Ik zal een koppeling maken tussen de casussen en de beleidsanalyse die daaraan vooraf is gegaan om te laten zien hoe de beleidsstukken doorwerken in lokale kerken. De methode die ik hiervoor zal gebruiken is de beleidsevaluatie zoals beschreven door Hoogerwerf, aangezien dit goed aansluit op de beleidsanalyse die ook door Hoogerwerf is ontworpen. Deze evaluatie is een methode om in twee stappen de uitvoering van het beleid met de beleidsdoelen te vergelijken: ten eerste een doelbereikingsonderzoek, waarbij gekeken wordt of de beleidsdoelen bereikt worden, en ten tweede een effectiviteitsonderzoek, dat zich de vraag stelt of het bereiken van de beleidsdoelen ook daadwerkelijk aan het beleid te danken is. Een eventuele derde stap, het efficiëntieonderzoek, focust op de verhouding tussen effecten en kosten. Omdat ik mij in dit onderzoek niet richt op de financiële kant van beleid, is deze stap voor mij niet van belang.⁴³

Een evaluatieonderzoek kan kwalitatief of kwantitatief uitgevoerd worden. Bij een kwantitatieve evaluatie zijn objectieve en vergelijkbare cijfers van belang. Aangezien in dit onderzoek case studies centraal staan, gaat het hier om een kwalitatieve insteek, waarbij het dus in veel grotere mate om ervaringen gaat dan om statistische gegevens.⁴⁴

1.5 Centrale begrippen

Voor internationale kerken en van oorsprong Nederlandse kerken worden verschillende termen gehanteerd. Hieronder volgt een verantwoording van mijn keuze voor deze termen.

Internationale kerken: De meest gangbare term voor alle kerken die hun oorsprong buiten Nederland hebben, is “migrantenkerken.” Er is echter ook kritiek op deze term, bijvoorbeeld dat het een te grote nadruk legt op een identiteit als migrant (in tegenstelling tot een identiteit als christen) en door de kerken in kwestie als kleinerend kan worden ervaren.⁴⁵ Bovendien is deze term te nauw voor het aantal kerken dat hieronder valt: er zijn kerken die al eeuwen deel uitmaken van het Nederlandse landschap maar voor wie hun niet-Nederlandse achtergrond nog altijd een belangrijk onderdeel van hun identiteit is, zoals de Scots International Church of de Evangelische Broedergemeente.⁴⁶ Kirsten van der Ham spreekt in haar artikel over “international churches”⁴⁷ en SKIN spreekt gewoonlijk over “migranten- en internationale kerken.”⁴⁸ Omdat de kerken die zichzelf beschouwen als

geanonimiseerd omdat het voor de inhoud van deze scriptie relevant is dat het om de Westerkerk gaat en niet om een willekeurige lokale kerk.

⁴² Boeije, “Kwalitatief onderzoek,” 274-275.

⁴³ J. Th. A. Bressers, “Evaluatie van beleid,” in *Overheidsbeleid: Een inleiding in de beleidswetenschap*, 8^e druk, red. A. Hoogerwerf en M. Herweijer (Alphen aan den Rijn: Kluwer, 2008), 162-165.

⁴⁴ Bressers, “Evaluatie van beleid,” 164-165.

⁴⁵ Frederiks, “Journeying towards multiculturalism,” 134.

⁴⁶ “Deelnemende kerken,” SKIN, geraadpleegd op 17-12-2022, <https://skinkerken.wixsite.com/skin/lidkerken-skin>.

⁴⁷ Van der Ham, “White racism,” 1-21.

⁴⁸ “Over SKIN,” SKIN, geraadpleegd op 17-12-2022, <https://skinkerken.wixsite.com/skin/over-skin>.

migrantenkerken ook onder de bredere term “internationale kerken” vallen, zal in deze scriptie naar de betreffende groep kerken verwezen worden als “internationale kerken.”

Van oorsprong Nederlandse kerken: Ook wat betreft de tegenhanger van internationale kerken zijn er veel vraagtekens rondom het gebruik van terminologie. De meest gangbare termen zijn “autochtone kerken” of simpelweg “Nederlandse kerken” maar beide termen zijn problematisch. Zoals hierboven aangegeven zijn internationale kerken in zekere zin óók Nederlandse kerken, en de term autochtoon is net als zijn tegenhanger “allochtoon” problematisch vanwege de negatieve associaties die deze terminologie oproept⁴⁹ en is om die reden ook niet wenselijk. Van der Ham spreekt in haar artikel over “majority white churches,”⁵⁰ maar die verwoording houdt in de context van deze scriptie ook geen stand; er zijn immers ook internationale kerken die voor een (groot) deel uit witte leden bestaan, waaronder kerken wiens oorsprong in andere Europese landen liggen (denk bijvoorbeeld aan oosters-orthodoxe kerken) of kerken die al lang genoeg in Nederland gevestigd zijn om ook een significante witte achterban te hebben. Mijn voorstel is daarom “van oorsprong Nederlandse kerken” om aan te geven dat het gaat om kerken wiens wortels al sinds hun oprichting in Nederland liggen.

Andere belangrijke begrippen in deze scriptie hebben te maken met de maatschappelijke context. Het gaat hier vooral om de begrippen *ras*, *ethniciteit*, *racisme*, *kolonialisme* en *multiculturaliteit*. De definiëring van deze termen is geen uitgemaakte zaak en hier kan dan ook ontzettend veel over gezegd worden. Voor deze scriptie is het echter vooral van belang om te kijken naar de praktische werking ervan, en in mindere mate om tot waterdichte definities te komen. Ik zal daarom ingaan op de maatschappelijke context zonder de genoemde termen precies te definiëren.

In de hierop volgende hoofdstukken worden de vier deelvragen per hoofdstuk beantwoord. Daarna volgen een conclusie en een reflectie.

⁴⁹ Frederiks, “Journeying towards multiculturalism,” 129.

⁵⁰ Van der Ham, “White racism,” 1-21.

2 Historische achtergronden

Wanneer het gaat over interculturele contacten tussen kerken, geeft een significant deel van de internationale kerken aan dat het voor hen noodzakelijk is dat reflectie op het verleden daar deel van uitmaakt. Zij beargumenteren dat er voor internationale kerken geen gelijkwaardige relatie kan zijn met van oorsprong Nederlandse kerken zolang deze het weigeren te hebben over hun aandeel in het slavernijverleden – of, breder gezegd, het koloniale verleden.⁵¹

Uiteraard is het niet mogelijk om een volledig overzicht te geven van de gehele kerkelijke geschiedenis in de Nederlandse koloniën. Dit hoofdstuk geeft daarom een globaal beeld van de historische achtergrond, met het oog op hoe deze gebeurtenissen vandaag de dag nog doorwerken in het contact tussen van oorsprong Nederlandse en internationale kerken. Omdat hierin vooral de houding van de Nederlandse kerken tijdens het kolonialisme belangrijk wordt gevonden, zal ik vooral daarop ingaan en in mindere mate op het ontstaan van internationale kerken en hun migratiebewegingen naar Nederland.

Theologische opvattingen

Al vanaf de beginperiode van het christendom sprak de kerk zich weinig tot niet uit tegen het hebben van slaven en het gebruikmaken van slavenarbeid. De raciale invulling van slavernij kwam daar pas later bij, namelijk vanaf het begin van de kolonisatie. Met een theologische verwijzing naar de “vloek van Cham,” die in zou houden dat zwarte mensen als nakomelingen van de door Noach vervloekte Cham witte mensen moeten dienen, werd slavernij vanuit christelijk oogpunt gelegitimeerd. Volgens de Nederduitse Gereformeerde Kerk (vanaf 1816 de Nederlandse Hervormde Kerk genoemd en voorganger van de huidige PKN), die in deze periode de staatskerk was, was er geen religieuze basis om slavernij te verbieden. Over de houding van de Nederlandse katholieke kerk, die een achtergestelde positie had ten opzichte van de protestantse kerk, is minder bekend. Vanuit Rome werd slavenhandel officieel afgewezen in 1839, maar voor zover bekend gebeurde er niets om die positie daadwerkelijk in praktijk te brengen door Nederlandse katholieken.⁵²

Martijn Stoutjesdijk nuanceert dat men niet in algemene termen kan van spreken van “de” kerk waarbinnen geen verschillende opvattingen bestonden over de slavernij. Hij maakt onderscheid tussen drie verschillende posities die onder theologen bestonden: het verdedigen van slavernij, het prediken onder slaven, en het verwerpen van slavernij.⁵³ Bij deze laatste groep gaat het om enkele individuen; de algemene houding van de kerk was ondersteuning en zelfs facilitering van slavernij.⁵⁴

⁵¹ Van Beek, “Groot onderzoek.”

⁵² Mulder, “Kerken en het koloniaal verleden,” 204-208.

⁵³ Martijn Stoutjesdijk, “De predikant in zijn rol als *influencer* in het slavernijdebat,” in *Heilzame verwerking van het slavernijverleden voor ‘wit’ en ‘zwart’*, red. Egbert Boeker, Rhoinde Doth, Urwin Vyent en Andreas Wöhle (Amsterdam: Stichting Lutherse Uitgeverij & Boekhandel, 2020), 99-110.

⁵⁴ Alex van Stipriaan, “Slavernijverleden, daar kun je niet omheen,” in *Heilzame verwerking van het slavernijverleden voor ‘wit’ en ‘zwart’*, red. Egbert Boeker, Rhoinde Doth, Urwin Vyent en Andreas Wöhle (Amsterdam: Stichting Lutherse Uitgeverij & Boekhandel, 2020), 147-149.

De Nederlandse kerk & kolonialisme

De staatskerk profiteerde sterk van slavernij: deze ontving grote donaties van slavenhandelaren en plantagehouders, en predikanten die missiewerk deden in Suriname waren soms tevens plantagehouder of werden uitbetaald in slaven.⁵⁵ Zowel de VOC als de WIC had predikanten in dienst en er was veel samenwerking tussen geestelijken en handelaren.⁵⁶

Ook vond er missionair werk plaats in de koloniën, hoewel het bekeren van totslaafgemaakten in Suriname niet op grote schaal gebeurde: vooral protestantse plantagehouders zagen het gevaar van bekering van hun slaven. Zij zouden op die manier gestimuleerd kunnen worden voor hun rechten op te komen en de doop zou ertoe leiden dat ze niet langer inferieur waren aan de onderdrukker.⁵⁷ De totslaafgemaakten die wel gedoopt werden, kregen na hun bekering te maken met discriminatie en onderdrukking binnen de kerkgemeenschap. Er waren geestelijken in de koloniën die slaven bezaten en veel gemeenten hadden “kerkslaven” die onder andere het kerkgebouw moesten verzorgen. Naast de Gereformeerde Kerk hadden ook katholieke geestelijken slaven in bezit, had de Lutherse kerk een eigen plantage, en had de Evangelische Broedergemeente slaven en een bijbehorende handelonderneming.⁵⁸

Hoewel er in eerste instantie dus niet veel enthousiasme was om totslaafgemaakten te bekeren, werd eind achttiende eeuw de Evangelische Broedergemeente (een van oorsprong Duitse kerk, ook wel bekend als Moraviërs of Hernhutters) actief in Suriname. In 1830 werd zending onder totslaafgemaakten in Suriname toegestaan op voorwaarde dat dit niet tot opstandigheid zou leiden, waar vooral de EBG en de katholieke kerk gebruik van maakten. Uit deze traditie kwamen wat Stoutjesdijk de “slavenpredikers” noemt voort: zendelingen die zonder de koloniale machtsverhoudingen te bekritisieren de totslaafgemaakten behandelden als gelijken en vertelden hoe zij na de dood beloond zouden worden voor hun lijden op aarde.⁵⁹

Op de Antillen werden, in tegenstelling tot in Suriname, veel totslaafgemaakten relatief vroeg bekeerd tot het katholicisme. De vermenging van het christendom met de oorspronkelijke religie van totslaafgemaakten zorgde voor nieuwe religieuze stromingen: *brua* op de Antillen en *winti* of *obiyah* in Suriname. Ondanks de wrede bestrijding hiervan door koloniale machthebbers zijn deze verzetsculturen altijd blijven bestaan.⁶⁰

In Nederlands Indië

In de Oost was het bekeren van totslaafgemaakten gebruikelijker dan in de westelijke koloniën: hier waren gunstigere regels voor christelijke totslaafgemaakten en door de VOC

⁵⁵ Van Beek, “Groot onderzoek.”

⁵⁶ Mulder, “Kerken en het koloniaal verleden,” 203-214.

⁵⁷ Ben Ipenburg, “De nieuwe zendingsopdracht,” in *Heilzame verwerking van het slavernijverleden voor ‘wit’ en ‘zwart’*, red. Egbert Boeker, Rhoinde Doth, Urwin Vyent en Andreas Wöhle (Amsterdam: Stichting Lutherse Uitgeverij & Boekhandel, 2020), 64.

⁵⁸ Stoutjesdijk, *De rol van de protestantse kerk*, 4-11.

⁵⁹ Stoutjesdijk, “De predikant,” 99-110.

⁶⁰ Van Stipriaan, “Slavernijverleden,” 152-154.

opgezette slavenscholen. In Indonesië was zelfs een aparte bevolkingsgroep van bekeerde voormalige slaven genaamd Mardijkers.⁶¹

De bevolking was hiërarchisch ingedeeld volgens een koloniaal systeem gebaseerd op ras en klasse, gepaard met ideeën dat bevolkingsgroepen konden worden ingedeeld in categorieën van beschaafdheid versus primitiviteit. Dit uitte zich in een wens om de oorspronkelijke “primitieve” bevolking beschaving te brengen, waarvan de christelijke missie een onderdeel was.⁶² Vooral de katholieke kerk was hier actief in: door middel van educatie wilde de katholieke kerk beschaving en christendom brengen naar de jongere generatie in Indonesië. Zo gingen kolonialisme, educatie en missie hand in hand.⁶³

Abolitionisme

Hoewel Nederland nauwelijks een abolitionistische beweging kende,⁶⁴ werd in de loop van de negentiende eeuw de Réveil opgericht, een piëtistische, anti-revolutionaire beweging die de nadruk legde op persoonlijke vroomheid en zich uitsprak tegen slavernij. Deze beweging had echter geen duidelijk moreel bezwaar tegen slavernij: voor hen lag het probleem eerder in het feit dat het moeilijk was om Gods woord te prediken onder totslaafgemaakten dan dat er sprake was van diepgaande theologische argumenten.⁶⁵

Na afschaffing van de slavernij moesten totslaafgemaakten eerst christen worden voordat ze vrijgelaten mochten worden. De meeste totslaafgemaakten in Suriname sloten zich aan bij de EBG en op Curaçao bij de katholieke kerk, omdat ze bij deze kerken ook al welkom waren voordat ze bevrijd werden.⁶⁶ Maar ook toen was er nog sprake van segregatie in kerken, bijvoorbeeld in de doop van de Lutherse kerk, die tot 1870 voor zwarte kinderen plaatsvond op woensdag in plaats van zondag, en nog langer geen zwarte mensen toeliet in de kerkenraad in Suriname. Op Curaçao is de kerkelijke segregatie van destijds nog steeds zichtbaar in het huidige kerkelijke landschap: daar werden totslaafgemaakten bekeerd tot het katholicisme terwijl de witte kolonialisten protestants waren.⁶⁷

⁶¹ Stoutjesdijk, *De rol van de protestantse kerk*, 4-11.

⁶² Esther Captain, “Harmless identities: Representations of racial consciousness among three generations Indo-Europeans,” in *Dutch racism*, red. Philomena Essed en Isabel Hoving (Amsterdam: Rodopi, 2014), 55-58.

⁶³ Derksen, “On their Javanese sprout,” 48-49.

⁶⁴ Gert Oostindie, “The Enlightenment, Christianity and the Surinamese slave,” *The Journal of Caribbean history* 26, no. 2 (1992): 148-152.

⁶⁵ Mulder, “Kerken en het koloniaal verleden,” 207-213.

⁶⁶ Stoutjesdijk, *De rol van de protestantse kerk*, 13.

⁶⁷ Van Stipriaan, “Slavernijverleden,” 149-150.

3 Maatschappelijke context

Na de schets van de historische achtergronden in het voorgaande hoofdstuk, zal ik in dit hoofdstuk ingaan op de maatschappelijke context in de huidige tijd. De huidige maatschappelijke discussies over ras, etniciteit en racisme in Nederland kunnen teruggevoerd worden tot vier grote thema's die in de afgelopen jaren veel in het nieuws zijn geweest. De langstlopende hiervan is de Zwarte Pietendiscussie. Daarnaast is in 2020 de maatschappelijke discussie over racisme op scherp komen te staan: naar aanleiding van de moord op George Floyd door een politieagent verspreidden Black Lives Matter-protesten zich vanuit de Verenigde Staten naar andere landen, waaronder Nederland. Rond dezelfde periode kwam aan het licht dat de belastingdienst jarenlang etnisch profileerde bij het bestrijden van toeslagenfraude (de "toeslagenaffaire").⁶⁸ De meest recente ontwikkeling is het officiële aanbieden van excuses voor het aandeel van de Nederlandse staat in de slavernij door premier Mark Rutte in december 2022.⁶⁹

Voordat ik deze thema's zal bespreken, is het van belang om stil te staan bij de werking van etniciteit, ras en racisme in de Nederlandse samenleving. Ter afsluiting van dit hoofdstuk zal ik vervolgens stilstaan bij wat deze maatschappelijke context betekent voor in Nederland gevestigde kerken.

Etniciteit, ras en racisme

Alana Lentin legt uit dat postkoloniale samenlevingen in Noord-Amerika en Europa zichzelf profileren als onracistisch of zelfs anti-racistisch, hoewel de feiten dat weerleggen. Racisme wordt dan een "floating signifier," wat betekent dat deze term voortdurend nieuwe vormen aanneemt. Dit gebeurde vooral na 9/11 met de "war on terror," waarmee nieuwe vormen van racisme gelegitimeerd werden. Die lijn wordt nu, ruim twintig jaar later, nog steeds voortgezet in de vorm van strenge immigratie- en asielwetten waarbij vooral mensen uit Arabische landen of met een islamitische achtergrond als de Ander worden geframed en nieuwkomers in Europa te maken krijgen met een systeem van onderdrukking.⁷⁰

Er is binnen Europa dus zowel een zelfbeeld niet racistisch te zijn als een sterke wij-versus-zij-mentaliteit. Om dit te verklaren onderscheidt Lentin verschillende soorten racisme. Over het algemeen denkt men bij racisme aan "naturalistisch" racisme, zoals de niet langer bestaande pseudo-wetenschap op basis van huidskleur en afkomst of aan specifieke individuele casussen van discriminatie op basis van huidskleur. Maar er zijn ook "historicistische" uitingen van racisme, zoals het historische systeem van kolonisatie en slavernij, en de latere academische theorieën over vooruitgang waarbij niet-Europese landen gekarakteriseerd werden als minder ontwikkeld. Die laatste vorm van racisme is dus meer gebaseerd op cultuur, waar de eerdere uitingen op pseudo-biologie gestoeld waren. Wat vroeger "ras" werd genoemd, krijgt dus een nieuwe, contextafhankelijke invulling. Voorbeelden hiervan zijn cultuur, etniciteit, nationaliteit, huidskleur, of religie. Het

⁶⁸ Van der Ham, "White racism," 5-7.

⁶⁹ Maartje Geels, "Reconstructie: De lange weg naar 'overhaaste' slavernij-excuses," NOS, 16-12-2022, <https://nos.nl/collectie/13918/artikel/2456612-reconstructie-de-lange-weg-naar-overhaaste-slavernij-excuses>.

⁷⁰ Lentin, "Europe," 487-490.

mechanisme van racisme is nu dus van toepassing op andere kenmerken, maar werkt in wezen nog hetzelfde.⁷¹

Daarnaast leeft er in Europa een superioriteitsgevoel vanwege de Europese waarden van democratie, tolerantie en gelijkheid. In gelijkheid heeft racisme geen plaats, maar juist in dat superioriteitsgevoel komt dit wél naar voren: er wordt neergekeken op andere culturen, en in reactie op immigratie en toenemend multiculturalisme wordt er dus teruggegrepen op “nationale waarden” in plaats van het meer biologische raciale onderscheid van vroeger. Voor de wetenschap betekent dit dat, hoewel “ras” als biologisch concept achterhaald en zelfs gevaarlijk is, het in de betekenis van een sociaal construct met racisme als gevolg nog wel degelijk benoemd kan (en moet) worden. Na de Tweede Wereldoorlog werd de term “ras” vermeden en verplaatst door “etniciteit” of “cultuur,” en “racisme” door “ethnocentrisme.” Lentin brengt echter naar voren dat het vermijden van de termen “ras” en “racisme” er geenszins voor zorgt dat de daadwerkelijke gevolgen ervan in de samenleving verdwijnen.⁷² Antropoloog Gloria Wekker schrijft iets soortgelijks: zij signaleert dat de term “etniciteit” gebruikelijker is dan “ras” bij het spreken over de afkomst van mensen. Bij “etniciteit” ligt het accent vooral op culturele achtergrond, terwijl bij “ras” ook uiterlijke kenmerken een rol spelen. Wekker ziet deze twee begrippen dus als twee kanten van dezelfde medaille (een culturele en een biologische).⁷³

Het religieuze element van ras als floating signifier wordt onder de aandacht gebracht door filosoof Anya Topolski met de term “race-religion constellation,” waarmee bedoeld wordt op een (vaak onzichtbare) religieuze invulling van ras. Zij heeft het hierbij in het bijzonder over islamofobie en antisemitisme tegenover de privilegering van christendom en secularisme (waarbij de positie van christenen met een migratieachtergrond niet aan bod komt).⁷⁴

Ook Sophie Lauwers besteedt aandacht aan de religieuze dimensie van etniciteit: zij spreekt, net als Topolski, van christelijk privilege, doordat het christendom in grotere mate onderdeel is van de west-Europese cultuur dan bijvoorbeeld de islam of het jodendom. Specifieker gaat het om wat zij “seculier christelijk privilege” noemt: een historie van christendom die in de huidige maatschappij gesecculariseerde vormen heeft aangenomen. Het privilege zit dus eerder in deze symbolen en geschiedenis (erfgoedchristendom of cultuurchristendom), dan in confessioneel christendom. Dit betekent dat er sprake is van structurele bevoordeling van christenen of mensen met een christelijke achtergrond. Een belangrijke nuancering hierbij is dat bepaalde christenen of christelijke groepen wel degelijk in een minderheidspositie verkeren; de sterkst geprivilegieerde groep is die van seculiere christenen. Dit wordt ook gelinkt aan een raciale dynamiek, namelijk dat christenen over het algemeen gezien worden als wit en moslims als incompatibel met deze witte christelijke cultuur. Lauwers merkt hierbij op dat het christelijke privilege dus in mindere mate geldt voor niet-witte christenen en kerken. Ze verwijst hierbij naar kerken in Afrika en Latijns-Amerika, maar benoemt niet specifiek de positie van internationale kerken in Europa.⁷⁵

⁷¹ Lentin, “Europe,” 487-490.

⁷² Lentin, “Europe,” 491-497

⁷³ Wekker, *Witte onschuld*, 38-40.

⁷⁴ Anya Topolski, “The race-religion constellation: A European contrivution to the critical philosophy of race,” *Critical philosophy of race* vol. 6, no. 1 (2018): 71-73.

⁷⁵ Lauwers, “Religion, secularity,” 5-11.

De Nederlandse maatschappelijke context

Al in 1984 benoemde antropoloog Philomena Essed het alomtegenwoordige maar vaak onzichtbare racisme dat verankerd was in de Nederlandse samenleving. Zij introduceerde hiervoor de term “alledaags racisme.”⁷⁶ Het recentere boek *Dutch racism*, waarin verschillende wetenschappers het racisme in Nederland bestuderen, brengt racisme in de Nederlandse context in verband met “ignorance,” wat dieper gaat dan de letterlijke vertaling “onwetendheid:” het niet willen weten. In dit geval betekent dit dus vooral het niet willen herkennen van hedendaagse uitingen van racisme en het koloniale verleden, ondanks het feit dat onderzoeken aantonen dat er wel degelijk systematisch racisme aanwezig is in Nederland.⁷⁷

In het boek *Witte onschuld* door Gloria Wekker komt een soortgelijke typering van racisme en “ignorance” in Nederland naar voren. Zij duidt het niet-willen-weten met de term “onschuld:” de neiging om Nederland als een klein, onschuldig landje te typeren, waarin raciale verdelingen simpelweg niet gezien worden, vooral niet door degenen die ervan profiteren (witte mensen). Wekker geeft een breed overzicht van racisme in Nederland om dit beeld te weerspreken, met als belangrijkste begrip het “culturele archief.” Dit archief bestaat uit allerlei herinneringen, kennis en gevoelens over wat Nederland is, en dus ook over ras en kolonialisme. Het culturele archief bestaat voor een groot deel op onbewust niveau, maar wordt zichtbaar in alledaagse praktijken en beleid en wordt zo per generatie doorgegeven.⁷⁸

In het boek *Dutch racism* benoemen Marc de Leeuw en Sonja van Wichelen culturalisme als vorm van racisme. Als voorbeeld nemen zij Nederlandse inburgeringsexamens onder de loep: deze tonen aan dat integratie gelijk wordt getrokken met liberale en seculiere waarden, waarbij weinig ruimte is voor culturele of religieuze diversiteit. De auteurs noemen dit een “culturalization of secular liberalism” die zijn pijlen richt op de islam, wat aantoont hoe het multiculturele paradigma vervangen is door een integratieparadigma.⁷⁹

Opvallend is dat zowel in *Witte onschuld* als *Dutch racism* niet wordt ingegaan op de vreemde positie waarin christelijke immigranten in dit integratieparadigma terechtkomen: hun christelijke achtergrond zou hen “geschikt” maken als Nederlanders, maar tegelijkertijd wordt er juist van ze verwacht dat ze allerlei seculiere waarden onderschrijven.

Zowel in *Dutch racism* als *Witte onschuld* wordt de Zwarte Pietendiscussie aangehaald als één van de meest illustratieve voorbeelden van hoe racisme in Nederland in zijn werk gaat. Hoewel sinds het verschijnen van deze boeken (2014 en 2018) de roetveegpiet aan terrein heeft gewonnen en steeds meer genormaliseerd is, is de felheid van het maatschappelijke debat rondom Zwarte Piet nog altijd niet afgenomen.⁸⁰ Wel zijn er in de afgelopen jaren

⁷⁶ Patricia Gomes, *Denken over de trans-Atlantische slavernij en racisme* (Hilversum: Verloren, 2022), 55.

⁷⁷ Philomena Essed en Isabel Hoving, “Innocence, smug ignorance, resentment: an introduction to Dutch racism,” in *Dutch racism*, red. Philomena Essed en Isabel Hoving (Amsterdam: Rodopi, 2014), 10-13.

⁷⁸ Wekker, *Witte onschuld*, 29-35.

⁷⁹ Marc de Leeuw en Sonja van Wichelen, “Institutionalizing the Muslim Other: Naar Nederland and the violence of culturalism,” *Dutch racism*, 337-350.

⁸⁰ Zie artikelen over uit de hand gelopen demonstraties tegen Zwarte Piet in [Staphorst](#) en [Westzaan](#) voor voorbeelden uit 2022.

twee andere voorbeelden van racisme bijgekomen die veel media-aandacht kregen en bepalend waren voor de richting van het maatschappelijke racismedebat: de Black Lives Matter-protesten en de kindertoeslagenaffaire. Vooral op de Black Lives Matter-beweging is in Nederland veel kritiek geuit.⁸¹ Ondanks deze kritieken lijkt door de opkomst van de Black Lives Matter-beweging de eenzijdige focus in het racismedebat op Zwarte Piet te zijn omgevormd naar een bredere bespreekbaarheid van racisme en discriminatie in Nederland: sindsdien wordt structureel racisme in Nederland vaker erkend in de media.⁸² De toeslagenaffaire droeg hieraan bij, omdat deze institutioneel racisme (een van de meer ongrijpbare vormen van racisme) duidelijk zichtbaar maakte: hoewel etnisch profileren (wat deel uitmaakt van institutioneel racisme) bij wet verboden is, gebeurde het toch op grote schaal bij de Belastingdienst, die mensen met een dubbele nationaliteit extra controleerde en vaker onterecht hun kinderopvangtoeslagen stopzette of boetes uitdeelde.⁸³

Een laatste belangrijke ontwikkeling vond plaats in december 2022: premier Mark Rutte bood namens de Nederlandse overheid officieel excuses aan voor het aandeel van de Nederlandse staat in de slavernij. In 2001 en 2013 waren er al spijtbetuigingen gedaan door het kabinet, maar excuses (die meer gewicht in de schaal leggen dan een spijtbetuiging) waren nog nooit gemaakt. Het kabinet wilde voorafgaand aan het herdenkingsjaar 2023 excuses te maken. De uiteindelijke datum waarop dit gebeurde, was een pragmatische keuze. Dit gaf reden tot kritiek voor belanghebbende partijen, die liever een betekenisvolle datum gezien hadden.⁸⁴ Op de excuses zelf kwamen zowel lovende reacties als kritiek. Naast kritiek op de timing waren er ook geluiden dat er te weinig gezegd werd over concrete maatregelen tegen kansenongelijkheid en racisme vandaag de dag⁸⁵ en dat het te eenzijdig focuste op de gebeurtenissen in het Caribische gebied en te stil bleef rondom de wandaden van de Nederlandse staat in Nederlands-Indië.⁸⁶

De houding van de kerken in Nederland

Kerken in Nederland lijken zich de maatschappelijke aandacht voor onderwerpen als etniciteit en racisme aan te trekken. Zo had in 2023 de *Week van Gebed voor eenheid van christenen*, die georganiseerd wordt door MissieNederland, de RvK en SKIN, als thema “onrecht en racisme.”⁸⁷ Ook is er sinds 2019 een werkgroep “Heilzame Verwerking van het slavernijverleden voor wit en zwart” opgezet waarin vertegenwoordigers van verschillende kerkgemeenschappen samenwerken om een proces van bewustwording en verwerking van de rol van de kerk in slavernijverleden en de doorwerking daarvan in huidige tijd op gang te brengen. Dit begon als een samenwerking tussen de Lutherse gemeente van Amsterdam, de

⁸¹ Van der Ham, “White racism,” 5-7.

⁸² Gomes, *Denken over*, 89-90.

⁸³ Gomes, *Denken over*, 239-241

⁸⁴ Geels, “Reconstructie.”

⁸⁵ “Nazaten en onderzoekers noemen excuses ‘historisch’, maar ook kritische noten,” NOS, 19-12-2022, <https://nos.nl/collectie/13918/artikel/2457051-nazaten-en-onderzoekers-noemen-excuses-historisch-maar-ook-kritische-noten>

⁸⁶ Leoni Schenk en Anneke Polak, “Onderzoekers verbaasd dat kabinet omvangrijke slavernij in de Oost negeert,” NOS, 8-12-2022, <https://nos.nl/collectie/13918/artikel/2455460-onderzoekers-verbaasd-dat-kabinet-omvangrijke-slavernij-in-de-oost-negeert>.

⁸⁷ “Week van gebed voor eenheid,” MissieNederland, Raad van Kerken en SKIN, geraadpleegd op 17-3-2023, <https://www.weekvangebed.nl/>.

Evangelische Broedergemeente Amsterdam en het NiNSee (Nationaal instituut Nederlands Slavernijverleden en -erfenis). Vervolgens zijn hier ook vertegenwoordigers van de de PThU, de PKA (Protestantse Kerk Amsterdam) en de NGK (Nederlands Gereformeerde Kerk) bij aangesloten.⁸⁸

In 2020 publiceerde deze werkgroep het boek *Heilzame verwerking van het slavernijverleden voor 'wit' en 'zwart'* waarin essays en voordrachten over het slavernijverleden van de Nederlandse kerk gebundeld werden. Als afsluiting van deze bundel worden er drie thema's uitgelicht waarop de werkgroep verdere actie wil ondernemen. Naast het serieus nemen van de Afro-Caribische en Afro-Surinaamse spiritualiteit (winti) en de vraag of er compensatie moet komen (en zo ja, in wat voor vorm), is één van de thema's het "opschonen van het culturele archief." Het culturele archief moet, als basis voor collectieve denkbelden over kleur en racisme, kritisch geëvalueerd worden op gemeenschapsniveau. Het aangaan van interculturele contacten is daar een belangrijk onderdeel van. In het boek worden voorbeelden genoemd als het regelmatig uitnodigen van predikanten uit het Caribisch gebied, maar dit kan natuurlijk ook door contact met voorgangers en kerkleden binnen Nederland met achtergronden in andere delen van de wereld. Daarnaast wordt de mogelijkheid besproken om gespreksgroepen op te zetten als eerste stap in het kritisch evalueren van het cultureel archief.⁸⁹

In 2023 publiceerde het Nederlands-Vlaams Bijbelgenootschap (NBG) het boekje *Geroepen om vrij te zijn*, bedoeld om christenen te stimuleren in het nadenken over de slavernij. Het is gepubliceerd naar aanleiding van het herdenkingsjaar, maar ook vanwege verzoeken vanuit verschillende kerken. In het boekje komen verschillende bijbelse verhalen over slavernij en vrijheid aan bod, inclusief uitleg van theologen vanuit verschillende kerkelijke en culturele achtergronden.⁹⁰

⁸⁸ "Slavernij erfenis," *Heilzame Verwerking van het slavernijverleden voor wit en zwart*, geraadpleegd op 17-3-2023, <https://slavernijerfenis.com/about/>.

⁸⁹ "De weg vooruit," in *Heilzame verwerking van het slavernijverleden voor 'wit' en 'zwart'*, red. Egbert Boeker, Rhoinde Doth, Urwin Vyent en Andreas Wöhle (Amsterdam: Stichting Lutherse Uitgeverij & Boekhandel, 2020), 243-253.

⁹⁰ "Intercultureel boekje over de Bijbel en slavernij," *Nederlands-Vlaams Bijbelgenootschap*, 23-3-2023, <https://www.bijbelgenootschap.nl/nieuws/intercultureel-boekje-over-de-bijbel-en-slavernij/>.

4 Beleid van kerkelijke organisaties

In het voorgaande hoofdstuk is duidelijk geworden dat kerken in Nederland steeds meer bezig zijn met maatschappelijke thema's als racisme, het slavernijverleden en het leggen van interculturele contacten. In dit hoofdstuk zal ik in kaart brengen hoe dit in hun beleid naar voren komt. Ik zal het beleid van drie overkoepelende kerkelijke organisaties analyseren: SKIN (Samen Kerk in Nederland) als vertegenwoordiger van internationale kerken, de PKN (Protestantse Kerk in Nederland) als vertegenwoordiger van van oorsprong Nederlandse protestantse kerken, en de RvK (Raad van Kerken in Nederland) als overkoepelende vertegenwoordiger van vrijwel alle in Nederland gevestigde kerken. Dit zal ik doen aan de hand van een combinatie van de grounded theory en de beleidstheorie van Hoogerwerf.⁹¹

Internationale kerken zijn over het algemeen anders georganiseerd dan in Nederland gebruikelijk is: zij registreren en administreren vaak minder dan van oorsprong Nederlandse kerken en zijn minder bureaucratisch ingericht. Voor veel van deze kerken is er dus geen sprake van overkoepelende organisaties met duidelijke beleidsplannen. SKIN komt als vertegenwoordiger van internationale kerken het dichtst in de buurt bij zo'n functie.⁹²

De RvK is een landelijke koepelorganisatie van negentien kerken en christelijke organisaties in Nederland. Naast de grote van oorsprong Nederlandse kerkgenootschappen zoals de Rooms-katholieke kerk, de Protestantse kerk en de Gereformeerde Kerken, en organisaties zoals het Leger Des Heils, zijn er ook enkele lidkerken die onder de noemer "internationale kerken" vallen: de Anglicaanse Kerk, de Evangelische Broedergemeente (die voor een groot deel bestaat uit Surinaamse Nederlanders), de Koptisch Orthodoxe Kerk, de Orthodoxe Kerk in Nederland, de Syrisch-Orthodoxe Kerk, en de Verenigde Pinkster- en Evangeliegemeenten (waarvan de achterban uit zowel van oorsprong Nederlandse als internationale kerken bestaat).⁹³

De PKN vormt de grootste protestantse koepelorganisatie in Nederland en heeft, meer dan de katholieke kerk, een sterke verbinding met het slavernijverleden dat veel internationale kerken een doorn in het oog is: in de koloniale periode was de Hervormde Kerk (voorganger van de PKN) de staatskerk en werden katholieken als tweederangsburgers gezien.⁹⁴

4.1 Samen Kerk in Nederland

Om internationale kerken te ondersteunen biedt SKIN een helpdesk voor kerken, trainingen voor kerkleiders of -leden, facilitering van regionale netwerken van internationale kerken, en belangenbehartiging in onder andere politiek en wetenschap.⁹⁵ Bij de oprichting in 1992 (toen nog het Platform van Niet-Inheemse Kerken geheten) focuste de organisatie zich puur op contact tussen internationale kerken onderling. In de loop der jaren werd de focus verbreed en ging de organisatie zich ook bezighouden met de relatie met van oorsprong

⁹¹ Zie de inleiding voor een nadere toelichting op de gebruikte methoden.

⁹² SKIN, "Over SKIN."

⁹³ "Lidkerken," Raad van Kerken in Nederland, geraadpleegd op 23-1-2023, <https://www.raadvankerken.nl/organisatie/lidkerken/>.

⁹⁴ Van Beek, "Groot onderzoek."

⁹⁵ "Wat wij doen," SKIN, geraadpleegd op 23-1-2023, <https://skinkerken.wixsite.com/skin/doelstellingen>.

Nederlandse kerken. In hun *Beleidsnota 2019-2024* zette SKIN het lokale contact tussen internationale en van oorsprong Nederlandse kerken op de agenda als onderdeel van hun pijler “regionalisering.”⁹⁶

Daarnaast publiceerde SKIN-Rotterdam⁹⁷ in 2017 het boekje *Kerken delen*. Hierin worden elf voorbeelden besproken van van oorsprong Nederlandse en internationale kerken die een gebouw met elkaar delen. Uit deze casussen worden vervolgens acht algemene “lessen” afgeleid die kerken kunnen helpen met het opbouwen van een relatie. Daarnaast worden er concrete praktische tips aangereikt in de vorm van een stappenplan voor het vinden van geschikte huisvesting, een doorverwijslijst naar organisaties die kunnen helpen, en een aantal tips van een notaris. Er wordt aangegeven dat het delen van een gebouw een begin kan zijn voor een band tussen kerken, maar dat het ook bij een zakelijke transactie kan blijven.⁹⁸

In 2020 publiceerde SKIN naar aanleiding van de Black Lives Matter-protesten een verklaring waarbij zij stelling innemen tegen racisme. Deze verklaring is tevens een theologisch geïnspireerde uitnodiging om op zoek te gaan naar eenheid en verdeeldheid te bestrijden, maar bevat geen concrete aanzet tot beleid.⁹⁹

Beleidsanalyse

SKIN gaat in hun *Beleidsnota 2019-2024* op twee plekken in op de relatie tussen internationale kerken en van oorsprong Nederlandse kerken. Deze wordt gezien als onderdeel van regionalisering (het opzetten van regionale netwerken van internationale kerken).

Het is de taak van SKIN deze netwerken, of regionale SKIN's te begeleiden. Iets vergelijkbaars geldt voor de samenwerking tussen autochtone en internationale kerken: lokaal zijn er goede voorbeelden te vinden van hoe het wel werkt (en hoe niet). SKIN wil (in samenwerking met lokale partners) een analyse van deze initiatieven verwerken tot een toolkit 'hoe vorm je een lokaal/regionaal SKIN-netwerk' en werkvormen 'hoe kun je als internationale en autochtone kerk met elkaar samenwerken'. Deze kunnen dan online worden aangeboden en op die manier andere lokale kerken stimuleren, enthousiasmeren en ondersteunen om vergelijkbare initiatieven te ontplooiën.¹⁰⁰

⁹⁶ SKIN, *Beleidsnota SKIN 2019 – 2024*.

⁹⁷ Op het moment van schrijven is SKIN-Rotterdam de enige lokale SKIN-afdeling; een afdeling in Amsterdam is in oprichting.

⁹⁸ Hans Eschbach red., *Kerken delen* (Rotterdam: SKIN-Rotterdam, 2017), 60-79.

⁹⁹ Zie bijlage 3 voor de volledige verklaring.

¹⁰⁰ SKIN, *Beleidsnota SKIN 2019-2024*.

Daarnaast geven ze hun beleidsplannen schematisch weer in een tabel. Hierin is regionale samenwerking het derde element:

3. Regionale samenwerking	3.1 Toolkit 'hoe vorm je een lokaal/regionaal SKIN-netwerk'	1. Mensen vanuit kerken (autochtoon en/of internationaal) die regionaal willen werken aan versterking van internationale kerken.	1. Beschikbare kennis uit bestaande regionale netwerken ontsluiten en toepasbaar maken voor andere regio's en hen hiermee stimuleren tot samenwerking.	1. Analyse maken van do's & don'ts. Analyse verwerken tot aantrekkelijke toolkit.	1. Er zijn ook buiten de G4 lokale netwerken waar bijv. de hulplijn naar kan doorverwijzen.
	3.2 Werkvormen 'hoe kun je als internationale en autochtone kerk met elkaar samenwerken'	2. Mensen vanuit kerken (autochtoon en/of internationaal) die regionaal willen werken aan verbinding tussen autochtone en internationale kerken.	2. Beschikbare kennis van 'best practices' en concrete handelingsperspectieven delen met andere kerken en hen hiermee stimuleren tot samenwerking.	2. Op basis van bestaande voorbeelden werkvormen ontwikkelen en online aanbieden.	2. Er is een netwerk van best practices dat zich uitbreidt.
	3.3 Mediation (hulp als samenwerking fout gaat)	3. Kerken die in conflict met elkaar zijn geraakt	3. Conflicten oplossen en ervan leren (t.b.v. punten 1 en 2)	3. N.v.t.: langere termijn punt.	3. Training over conflict & harmonie in de kerk. Getrainde groep mediators die bereid zijn zich in te zetten bij koppels autochtone & internationale kerk.

Codering van deze teksten volgens de grounded theory¹⁰¹ brengt vier concrete acties naar voren: het ontwerpen van een toolkit, het aanbieden van werkvormen, het oplossen van conflicten, en het geven van een training. Dit wil SKIN doen in samenwerking met (niet nader gespecificeerde) lokale partners. Deze acties hebben als doel om kennis te delen, te inspireren om samen te werken, en praktische ondersteuning te bieden.

De koppeling met historische achtergronden en huidige maatschappelijke vraagstukken komt in mindere mate naar voren. Onder de noemer "belangenbehartiging" formuleert SKIN het doel om de stem van kerken richting de landelijke politiek te laten horen, en op langere termijn om in te spelen op "actualiteiten en ontwikkelingen," maar er wordt niet toegelicht wat voor soort actualiteiten en ontwikkelingen hiermee bedoeld worden.¹⁰²

In termen van Hoogerwerfs beleidsanalyse¹⁰³ is het beleidsdoel dus "lokale kerken stimuleren, enthousiasmeren en ondersteunen om vergelijkbare initiatieven te ontplooien."¹⁰⁴ Dit uit zich op twee manieren: het stimuleren van samenwerking en het oplossen van conflicten. Hieraan liggen twee veronderstellingen ten grondslag: ten eerste de normatieve veronderstelling dat contact tussen van oorsprong Nederlandse en internationale kerken gestimuleerd moet worden, en ten tweede de empirische veronderstelling dat het voor zal komen dat samenwerking uitloopt op conflict dat niet onderling opgelost kan worden (er wordt niet nader toegelicht waar dit op gebaseerd is of wat de aard van deze mogelijke conflicten kan zijn).

Om het genoemde doel te bereiken worden de volgende beleidsinstrumenten genoemd: een toolkit met do's en don'ts; werkvormen 'hoe kun je als internationale en autochtone kerk

¹⁰¹ Zie bijlage 2 voor de gebruikte codes.

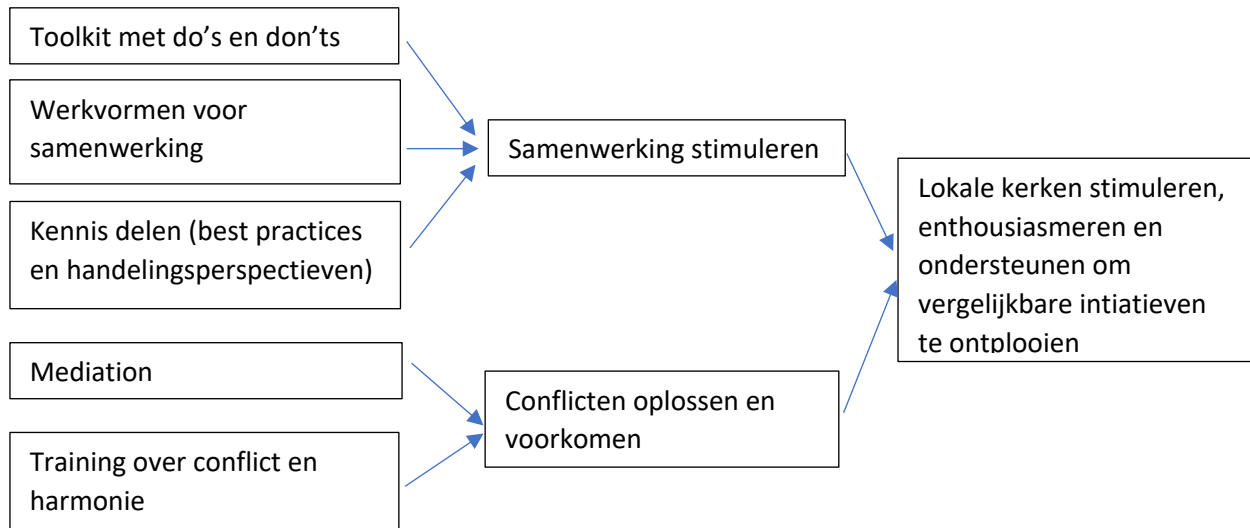
¹⁰² SKIN, *Beleidsnota SKIN 2019-2024*.

¹⁰³ Zie bijlage 2 voor de gebruikte codes.

¹⁰⁴ SKIN, *Beleidsnota SKIN 2019-2024*.

met elkaar samenwerken'; kennis delen van best practices en handelingsperspectieven; mediation bij conflicten; en een training over conflict en harmonie in de kerk.¹⁰⁵

Schematisch kan dit als volgt worden weergegeven:

4.2 Raad van Kerken

Al in 1969 startte de Wereldraad van Kerken, waar de Nederlandse RvK deel van uitmaakt, het "Programme to combat racism" dat zich onder andere inzette tegen de apartheid in Zuid-Afrika. In 2009, toen de RvK stilstond bij het veertigjarig bestaan van dit programma, erkenden zij dat er nog steeds geen einde is gekomen aan de structuren van uitsluiting, racisme en discriminatie die het programma probeert te bestrijden.¹⁰⁶

In 2013 publiceerde de RvK een verklaring over het slavernijverleden, waarin zij erkenden dat Nederlandse kerken schuld hebben en theologie misbruikten om slavernij te rechtvaardigen, en dat dit nog steeds doorwerkt tot in de huidige samenleving. Ook benoemde de RvK dat kerken hier verantwoordelijkheid in moeten nemen en dat zij recht willen doen aan de nazaten van totslaafgemaakten (hoewel ze niet concreet toelichten wat dat precies inhoudt).¹⁰⁷ In 2017 heeft de werkgroep *Heilzame verwerking van het slavernijverleden voor 'wit' en 'zwart'* (opgericht door enkele bij de RvK aangesloten organisaties om praktische invulling te geven aan de verklaring) deze verklaring geëvalueerd. De werkgroep kaartte aan dat deze vooral de economische uitbuiting van totslaafgemaakten afwijst: behalve te benoemen dat er geen vrijheid van godsdienst was, wordt er niet verder uitgewerkt hoe de kerk zich heeft verhouden tot de Afro-Caribische religie. De religieuze of spirituele dimensie van het slavernijverleden moet volgens de werkgroep dus nog beter

¹⁰⁵ SKIN, *Beleidsnota SKIN 2019-2024*.

¹⁰⁶ "40 jaar tegen racisme," *Raad van Kerken in Nederland*, 20-5-2009, <https://www.raadvankerken.nl/nieuws/2009/05/40-jaar-tegen-racisme/>.

¹⁰⁷ Raad van Kerken in Nederland, "Raad van Kerken over slavernijverleden."

uitgewerkt worden.¹⁰⁸ In 2020, naar aanleiding van de Black Lives Matter-demonstraties, werd de verklaring opnieuw gepubliceerd.¹⁰⁹

Daarnaast organiseert de werkgroep als onderdeel van het herdenkingsjaar van de afschaffing van de slavernij (2023) drie activiteiten: een nationale herdenkingsdienst, een publicatie in de reeks *Oecumenische Bezinning* van de RvK, en een internationaal online symposium in samenwerking met de PThU en de VU. De RvK zelf verbindt aan deze activiteiten het volgende doel:

De Raad van Kerken hoopt met bovenstaande activiteiten een nieuwe impuls te geven aan de doorgaande reflectie op de wijze waarop het slavernijverleden heeft doorgewerkt in de levens van de nazaten van slaafgemaakten. Daarmee hoopt de Raad ook te kunnen bijdragen aan het stoppen van alle uitingen van (institutioneel) racisme, binnen en buiten de kerken.¹¹⁰

Naast deze activiteiten is er voor de kerkelijke herdenking van de honderdvijftigjarige afschaffing van de slavernij in 2023 een speciale netwerkgroep over het slavernijverleden opgericht.¹¹¹

Beleidsanalyse

De RvK heeft een *Visie en missie* geformuleerd die nader wordt uitgewerkt in het *Beleidsplan 2021-2025*. In het beleidsplan noemt de RvK zichzelf “hét platform voor de theologische dialoog tussen de lidkerken.” Ook geeft de RvK aan lokale en regionale oecumenische samenwerking te willen ondersteunen. Eén van de doelstellingen die hieruit voortkomen, is het contact zoeken met andere kerkelijke verbanden. Internationale kerken (verenigd in SKIN) worden genoemd als één van de betreffende kerkelijke verbanden.¹¹²

In hun *Visie en Missie* noemt de RvK drie aandachtsvelden waarop hun beleid gebaseerd wordt. De eerste is “het gesprek over geloof en kerkelijke gemeenschap.” In deze context worden de termen “oecumene” en “interkerkelijke verhoudingen” genoemd. Het contact tussen van oorsprong Nederlandse en internationale kerken kan onder oecumene geschaard worden, maar wordt niet als zodanig apart uitgelicht. Ook wordt de interkerkelijke verbinding benadrukt in relatief abstracte termen als “eenheid in Christus” of “zaken die ons verbinden.”¹¹³

Het tweede aandachtsveld is “maatschappelijke vragen.” Met dit aandachtsveld wordt bedoeld op duurzaamheid en rechtvaardigheid. Hier vallen ook maatschappelijke discussies rondom racisme onder:

¹⁰⁸ “De weg vooruit,” 246-247.

¹⁰⁹ Zie bijlage 4 voor de volledige verklaring.

¹¹⁰ “Het slavernijverleden en de kerken,” *Raad van Kerken in Nederland*, 15-12-2022, <https://www.raadvankerken.nl/nieuws/2022/12/het-slavernijverleden-en-de-kerken/>.

¹¹¹ “Netwerkgroep 2023 slavernijverleden,” Raad van Kerken in Nederland, geraadpleegd op 26-1-2023, <https://www.raadvankerken.nl/organisatie/projectgroepen/groep-rvk-2023-slavernijverleden/>.

¹¹² Raad van Kerken, *Beleidsplan 2021-2025*.

¹¹³ Raad van Kerken, *Visie en missie*.

Andere onderwerpen waar de Raad van Kerken aandacht aan wil (blijven) besteden zijn de vredesopdracht van de kerken, onder andere in het kader van de nieuwe bewapeningswedloop; thema's die betrekking hebben op inclusiviteit, zoals de bestrijding van (institutioneel) racisme, seksisme en homofobie; vrijheid van godsdienst en levensovertuiging; mensenrechten en technologiebeleid.¹¹⁴

Het derde aandachtsveld is interreligieuze samenwerking¹¹⁵ en is in het kader van deze analyse, die alleen focust op contact tussen christenen onderling, dus niet van belang.

Een analyse volgens de grounded theory¹¹⁶ toont aan dat het beleid van de RvK op een veel abstracter niveau geformuleerd is dan dat van SKIN: uit het proces van open coderen blijkt dat het woord "oecumene" vaak wordt genoemd, maar het daadwerkelijke beleid vrij vaag blijft.¹¹⁷ Ook in het axiaal coderen is deze abstractie terug te zien: waar bij SKIN de meest voorkomende categorieën praktische ondersteuning of kennis delen zijn, ligt bij de RvK het accent op investeren in contacten en de publieke functie. Praktische ondersteuning komt slechts één keer naar voren en wordt ook daar niet concreet uitgewerkt:

De Raad ondersteunt en faciliteert waar hij kan de bredere oecumene op verschillende niveaus en manieren. Zo zal hij ondersteuning kunnen bieden aan lokale en regionale raden van kerken, zal hij daarbij het geloofsgesprek stimuleren en nieuwe vormen van oecumene steunen.¹¹⁸

Discriminatie wordt in de *Visie en missie* genoemd als één van de maatschappelijke problemen waarmee de RvK zich bezig wil houden:

Veel van de huidige problemen overstijgen bovendien het nationale kader: de klimaatcrisis, vluchtelingen, armoede en de toenemende kloof tussen arm en rijk, discriminatie en andere vormen van uitsluiting.

De Raad van Kerken heeft zich in het verleden veelvuldig uitgesproken en zal zich vanuit het perspectief van hen die lijden blijven uitspreken over actuele maatschappelijke kwesties en daarbij bondgenootschappen aangaan met andere groepen en organisaties in de samenleving die door hetzelfde pathos bewogen worden.¹¹⁹

In het daadwerkelijke beleidsplan wordt dit echter niet concreter uitgewerkt. Waar het gaat over maatschappelijke vraagstukken en een rechtvaardige samenleving verdwijnen termen als racisme en discriminatie zelfs:

De Raad zet zich in voor een inclusieve en rechtvaardige samenleving: waar nodig zal de Raad standpunten bespreken, innemen en naar buiten toe uitdragen. De komende jaren is daarbij – ten opzichte van de afgelopen jaren – een sterkere nadruk op de

¹¹⁴ Raad van Kerken, *Visie en missie*.

¹¹⁵ Raad van Kerken, *Visie en missie*.

¹¹⁶ Zie bijlage 2 voor de gebruikte codes.

¹¹⁷ Raad van kerken, *Beleidsplan 2021-2025*.

¹¹⁸ Raad van Kerken, *Beleidsplan 2021-2025*.

¹¹⁹ Raad van Kerken, *Visie en missie*.

zorg voor de schepping en een duurzame, rechtvaardige economie te verwachten, met name ook in hun onderlinge samenhang. De Raad participeert uit volle overtuiging in netwerken waar de belangen van vluchtelingen en migranten aan de orde zijn.¹²⁰

Ten slotte worden in het beleidsplan verschillende werkgroepen genoemd die allemaal hun eigen expertise en bijbehorende doelen hebben. Eén daarvan is de “Beraadgroep Samenlevingsvragen,” die het volgende doel heeft:

De reflectie op de uitgangspunten voor een inclusieve, rechtvaardige en vreedzame samenleving - nationaal en internationaal - behoort tot het domein van de huidige beraadgroep Samenlevingsvragen. De beraadgroep adviseert - gevraagd en ongevraagd - de plenaire Raad over thema's op deze gebieden en bevordert daarmee de dienst aan de samenleving.

Er wordt niet geconcretiseerd wat met de term “inclusieve samenleving” bedoeld wordt. De voornemens van de beraadgroep zijn hoofdzakelijk op duurzaamheid gericht en het plan is om de naam van de beraadgroep te wijzigen naar de “beraadgroep Samenleving, duurzaamheid en vrede.”¹²¹ Een aparte werkgroep voor interkerkelijke contacten ontbreekt.

De beleidsanalyse volgens Hoogerwerf¹²² legt, net als de grounded theory, de abstractie in de formulering van de doelen en bijbehorende beleidsinstrumenten bloot. Het beleidsplan begint als volgt:

De Raad van Kerken is hét platform voor de theologische dialoog tussen de lidkerken, met inbegrip van de ethische kwesties en geloofsvragen. Het zichtbaar maken en vieren van de eenheid van de kerken behoort daar expliciet bij. In het verlengde hiervan is ook de deelname van de Raad aan de interreligieuze dialoog van belang.¹²³

Hieruit zijn meteen al drie doelen af te leiden: het faciliteren van theologische dialoog tussen lidkerken; het zichtbaar maken en vieren van de eenheid van kerken; en deelnemen aan de interreligieuze dialoog.

Verderop in het beleidsplan komt nog een ander doel naar voren: “De Raad zet zich in voor een inclusieve en rechtvaardige samenleving.” Hierbij worden twee beleidsinstrumenten genoemd: “standpunten bespreken, innemen en naar buiten toe uitdragen” en “De Raad participeert uit volle overtuiging in netwerken waar de belangen van vluchtelingen en migranten aan de orde zijn.” Bij dit laatste voornemen wordt niet nader gespecificeerd om welke netwerken het gaat.¹²⁴

In de *Visie en Missie* wordt duidelijk welke veronderstellingen ten grondslag liggen aan het beleid dat uiteen wordt gezet in het beleidsplan. Hier wordt expliciet de nadruk gelegd op

¹²⁰ Raad van Kerken, *Beleidsplan 2021-2025*.

¹²¹ Raad van Kerken, *Beleidsplan 2021-2025*.

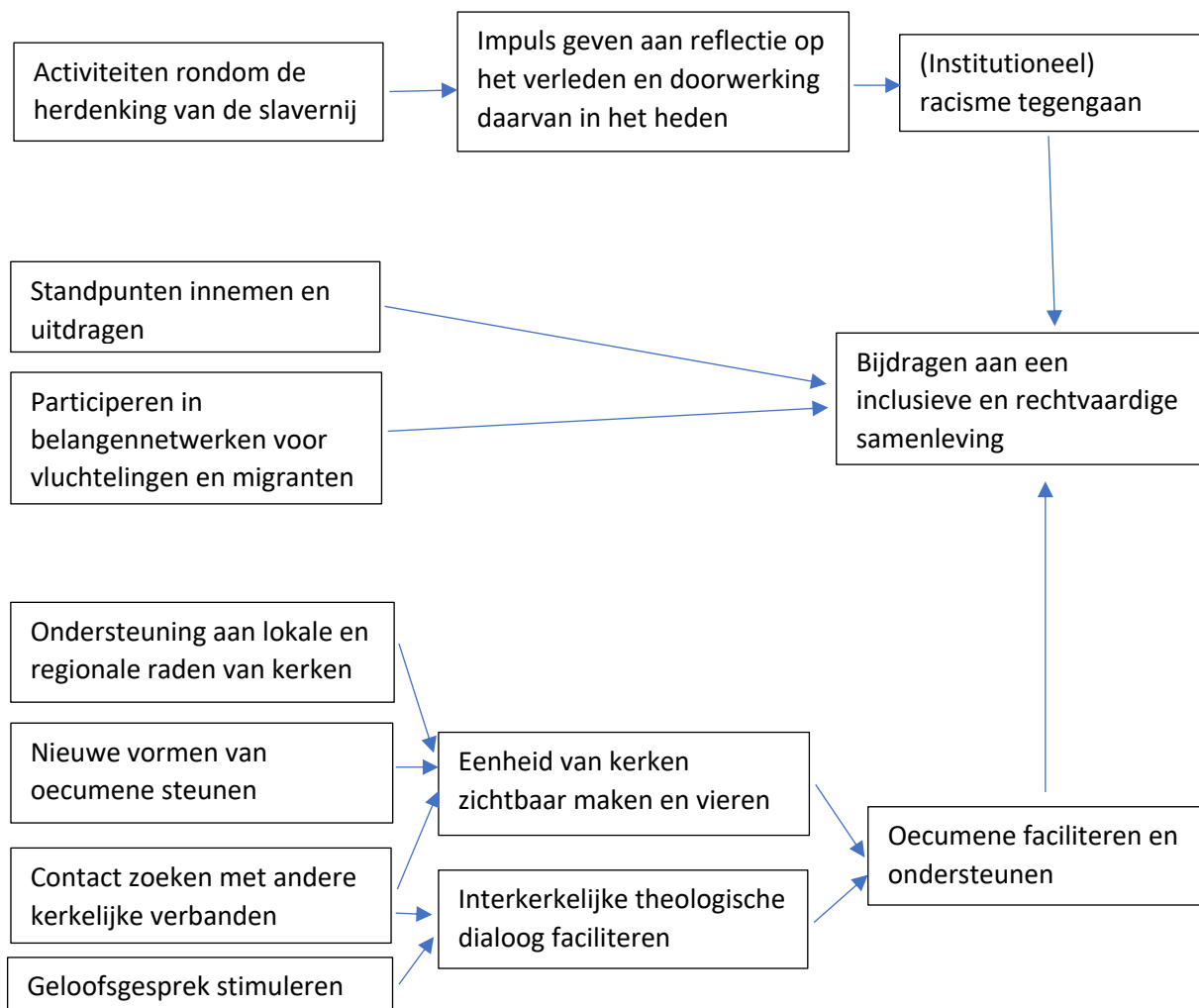
¹²² Zie bijlage 2 voor de gebruikte codes.

¹²³ Raad van Kerken, *Beleidsplan 2021-2025*.

¹²⁴ Raad van Kerken, *Beleidsplan 2021-2025*.

verbindende factoren tussen christenen en kerken onderling. Een meer impliciete veronderstelling komt naar voren in het voornemen van de RvK om zich in te zetten voor een inclusieve en rechtvaardige samenleving, namelijk dat alle kerken (of in ieder geval een meerderheid van de kerken) het erover eens zijn wat een samenleving rechtvaardig en inclusief maakt. Ook onder het aanklaarten van het probleem van krimpende kerken (“De kerken in ons land kampen bijna allemaal met problemen van krimp en reorganisatie”)¹²⁵ ligt een veronderstelling verborgen. Dit is namelijk vooral een probleem voor van oorsprong Nederlandse kerken en speelt in veel internationale kerken in mindere mate. Een deel van de internationale kerken ervaart zelfs groei.¹²⁶ Dit is dus een empirische veronderstelling waar vraagtekens bij geplaatst kunnen worden.

Schematisch kan het beleid als volgt worden weergegeven:

Alle doelen komen dus samen in de wens om bij te dragen aan een inclusieve en rechtvaardige samenleving. Opvallend is dat de meest concrete middelen (het bovenste pad) niet afkomstig zijn uit het beleidsplan maar uit een aankondiging van de netwerkgroep die de herdenking organiseert.¹²⁷

¹²⁵ Raad van Kerken, *Visie en missie*.

¹²⁶ Van Houwelingen, “Migrantkerken in Nederland,” 103-104.

¹²⁷ Raad van Kerken, “Netwerkgroep 2023 slavernijverleden.”

4.3 Protestantse Kerk in Nederland

Lange tijd focuste de PKN in hun beleid op het gebied van migratie op het contact met moslims, wat ten koste ging van het onderhouden van relaties met christenen met een migratieachtergrond. In 2001 kwam de eerste aanzet naar een serieuze relatie met internationale kerken in de vorm van de brochure *Born in Sion*, waarin een overzicht wordt gegeven van de bestaande relaties met internationale kerken. Ook wordt daar het doel uitgesproken om de oecumene serieus te nemen en dus verder te kijken dan missionaire en diaconale verhoudingen. Diversiteit moet beschouwd worden als verrijking in plaats van bedreiging en beleidsmatig moet dat bereikt worden op drie manieren: bewustwording; onderwijs en onderzoek; en politieke lobby op thema's die belangrijk zijn voor christenen met een migratieachtergrond. In het latere beleidsdocument *Beeld en gelijkenis* in 2004 werd deze lijn voortgezet¹²⁸ en sinds 2007 ziet de PKN migrantenkerken als essentieel onderdeel van de Nederlandse oecumene, met de kanttekening dat culturele en theologische verschillen een uitdaging vormen en dat het belangrijk is om migrantenkerken niet enkel als exotisch of uitheems te beschouwen.¹²⁹

Verbindend specialist internationale kerken

Sinds enkele jaren heeft de PKN een “verbindend specialist internationale kerken” in dienst. Deze functie wordt sinds 2020 ingevuld door twee mensen: één van hen is predikant van een PKN-kerk en de ander is lid van een internationale kerk en daarnaast gastlid bij de PKN. Hiermee zit er voor het eerst iemand op deze functie die daadwerkelijk migrantenchristenen kan vertegenwoordigen, samen met een PKN-predikant.¹³⁰

Het doel van de specialist internationale kerken is om bruggen te bouwen tussen de PKN en migrantenchristenen. Dit wordt gedaan door samen te werken met een groot aantal partners, waaronder SKIN, Connecting Churches, Stichting Geloofs-inburgering, Stichting Gave, Stichting Mara, en lokale organisaties voor internationale kerken in Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht.¹³¹

Daarnaast wil de PKN lokale gemeenten motiveren om relaties op te bouwen met internationale kerken in de buurt. Op dit moment gebeurt dit nog relatief weinig: van de ongeveer zestienhonderd PKN-kerken in Nederland hebben er maximaal een paar honderd contact met internationale kerken, en minder dan honderd een langdurige samenwerking. Meestal bestaat de relatie uit een jaarlijkse activiteit of een incidentele gezamenlijke maaltijd. Hoewel dat als een mooi begin wordt beschouwd, is het uiteindelijke doel van de PKN een dieper en regelmatig contact. Om dit voor elkaar te krijgen worden er allerlei projecten georganiseerd in samenwerking met partnerinstanties. Hierbij is er vooral een focus op evenementen en activiteiten voor de jongere generatie, omdat voor tweedegeneratiemigranten de taal geen obstakel is en zij beter bekend zijn met de

¹²⁸ Frederiks, “Journeying towards multiculturalism,” 144-145.

¹²⁹ “Protestantse Kerk en migrantenkerken,” Protestantse Kerk, laatst bijgewerkt op 2-2022, <https://protestantsekerk.nl/verdieping/protestantse-kerk-en-migrantenkerken/>.

¹³⁰ Verbindend specialist internationale kerken PKN, interview door Anna Kornelis, 24-1-2023, Delft.

¹³¹ Verbindend specialist internationale kerken PKN, interview, 24-1-2023.

Nederlandse cultuur dan oudere kerkleden. Bovendien staan jongeren vaak meer open voor nieuwe ervaringen en ideeën, wat het opbouwen van een relatie vergemakkelijkt.¹³²

Ook wordt er een project opgezet met GroeneKerken, een initiatief van de PKN dat zich inzet voor verduurzaming in kerken, bijvoorbeeld door zonnepanelen te installeren en minder wegwerpmateriaal te gebruiken. De specialisten internationale kerken willen ervoor zorgen dat internationale kerken ook bereikt worden voor verduurzaming. Bovendien reizen leden van internationale kerken vaak over grote afstanden naar hun kerkdiensten, omdat die in tegenstelling tot de van oorsprong Nederlandse wijkkerken vaak een achterban hebben op basis van hun afkomst, wat betekent dat kerkgangers verspreid over het land wonen. Het is dus de bedoeling dat er een bredere blik op verduurzaming komt en dat de omstandigheden van internationale kerken worden meegenomen in de doelstellingen van GroeneKerken.¹³³

Een nieuw project genaamd Samen Geloven, opgezet samen met Stichting Geloofs-inburgering, moet ervoor zorgen dat er meer nieuwe contacten tussen PKN-kerken en internationale kerken worden gelegd. Het project zal over een periode van vier jaar een aantal gemeenten begeleiden in het contact leggen met een internationale kerk in hun buurt. Het gaat om gemeenten die nog helemaal geen contact hebben met internationale kerken en dient tevens om te kunnen onderzoeken hoe andere gemeenten dit kunnen aanpakken.¹³⁴

Buitengewone PKN-gemeenten

Met een aantal internationale kerken heeft de PKN een diepgaandere band. De oudste internationale kerk die deel uitmaakt van de PKN is de Waalse Kerk. Deze is al sinds de negentiende eeuw onderdeel van wat destijds de Hervormde Kerk was. De Waalse Kerk heeft een eigen autonome classis binnen de PKN en heeft dus altijd een bijzondere status behouden.¹³⁵

In 2010 was de PKN bezig met het leggen van formele relaties met Indonesische en Ghanese kerken. Eerder waren er, naast de Waalse Kerk, ook formele banden met de Pakistaanse kerk, en informele banden met kerken uit Indonesië, Suriname, de Molukken en Papoea. Vanuit lokale PKN-kerken was er echter over het algemeen weinig interesse in interculturele contacten. De PKN leek dus in theorie open te staan voor uitwisseling met internationale kerken, maar dat niet altijd even succesvol na te leven in de praktijk.¹³⁶

In 2015 was de Pakistaanse Urdu-gemeente de eerste internationale kerk die als “buitengewone gemeente” werd opgenomen in de PKN.¹³⁷ In 2018 volgden vier

¹³² Verbindend specialist internationale kerken PKN, interview, 24-1-2023.

¹³³ Verbindend specialist internationale kerken PKN, interview, 24-1-2023.

¹³⁴ Verbindend specialist internationale kerken PKN, interview, 24-1-2023.

¹³⁵ “Geschiedenis,” Waalse Kerken, geraadpleegd op 18-3-2023,

<https://www.egliseswallonnes.nl/nl/geschiedenis/>.

¹³⁶ Frederiks, “Journeying towards multiculturalism,” 141-151.

¹³⁷ “Urdu-gemeente eerste migrantenkerk die onderdeel wordt van Protestantse Kerk,” *Protestantse Kerk*, 24-4-2015, <https://protestantsekerk.nl/nieuws/urdu-gemeente-eerste-migrantenkerk-die-onderdeel-wordt-van-protestantse-kerk/>.

Indonesische Persekutuan Kristen Indonesia (PERKI)-gemeenten¹³⁸ en werd de Arabische Protestantse Kerk Amsterdam opgericht als “pioniersplek” van de PKN.¹³⁹ Volgens een adviseur van de Indonesische PERKI-gemeente maakt hun formele verbinding aan de PKN het makkelijker om contact te leggen met van oorsprong Nederlandse kerken, omdat de meeste internationale kerken geregistreerd zijn als vereniging of stichting, wat vragen oproept bij van oorsprong Nederlandse kerken over wat voor groep zij precies zijn.¹⁴⁰ Volgens Martha Frederiks heeft de PKN een dusdanig Nederlands karakter dat het onmogelijk is voor internationale kerken om deel te worden van de PKN zonder de hele organisatie radicaal te veranderen,¹⁴¹ wat waarschijnlijk de reden is dat deze kerken als “buitengewone” gemeente bij de PKN zijn aangesloten.

De verbindend specialist internationale kerken laat weten dat de PKN wel open staat voor het opnemen van meer internationale kerken in hun organisatie, maar dat ze internationale kerken niet het idee willen geven dat dat het uiteindelijke doel van de PKN is wanneer er samengewerkt wordt. De PKN is zich bewust van het wantrouwen dat soms leeft bij internationale kerken, wat verband houdt met pogingen van katholieken en protestanten om orthodoxe christenen in het buitenland te bekeren tot hun eigen denominatie. Het kost tijd om een goede relatie op te bouwen omdat er angst is voor een verborgen agenda. De PKN wil dus vooral aan internationale kerken laten zien dat de deur voor hen open staat, maar dat dat niet betekent dat internationale kerken in ruil voor samenwerking zich moeten aansluiten bij de PKN.¹⁴²

Koloniale verleden

In 2017 is op initiatief van scriba René de Reuver het contact met internationale kerken hoger op de agenda komen te staan. Hij benoemde toen hij in deze functie begon al dat hij ervoor wilde zorgen dat er een groei zou komen in het aantal PKN-gemeenten dat een relatie heeft met een internationale kerk.¹⁴³ Internationale kerken zelf gaven toen aan het belangrijk te vinden om het, als onderdeel van dit contact, te hebben over het aandeel van de PKN in het slavernijverleden. Daaruit voortgekomen heeft de Protestantse Theologische Universiteit (PThU) in samenwerking met de PKN een groot onderzoek opgezet naar de rol van de protestantse kerk in het kolonialisme, dat in 2023 van start is gegaan.¹⁴⁴

De daadwerkelijke uitvoering van het onderzoek ligt bij de PThU en hier speelt de PKN dus geen actieve rol in, maar ze volgen de uitkomsten wel op de voet. De verbindend specialist internationale kerken van de PKN die hierbij betrokken is geeft aan dat de PKN als opvolger van de Nederduitse Gereformeerde Kerk (destijds de staatskerk) een morele verantwoordelijkheid voelt jegens de nazaten van totslaafgemaakten om te reflecteren op

¹³⁸ “Protestantse gemeente PERKI bevestigt vier wijkkerkenraden in één keer,” *Protestantse Kerk*, 22-8-2018, <https://protestantsekerk.nl/nieuws/protestantse-gemeente-perki-bevestigt-vier-wijkkerkenraden-in-a-a-n-keer/>.

¹³⁹ “In Amsterdam is een pioniersplek voor Arabische protestanten,” *Protestantse Kerk*, 2-1-2018, <https://protestantsekerk.nl/nieuws/arabische-protestanten/>.

¹⁴⁰ Adviseur PERKI-gemeente, online interview door Anna Kornelis, 13-3-2023.

¹⁴¹ Frederiks, “Journeying towards multiculturalism,” 150.

¹⁴² Verbindend specialist internationale kerken PKN, interview, 24-1-2023.

¹⁴³ Protestantse Kerk, “Protestantse Kerk en migrantenkerken.”

¹⁴⁴ Van Beek, “Groot onderzoek.”

de houding van de kerk in de koloniale periode. De PKN erkent dat de kerk financieel profiteerde van slavernij of zelfs legitimeerde dat er slavernij en slavenhandel plaatsvonden, onder andere door bepaalde bijbelteksten te misbruiken. Naast de schaamte die de PKN hier nu over voelt, voelt de kerk ook verantwoordelijkheid om de waarheid boven tafel te krijgen.¹⁴⁵

Behalve de PKN zijn er ook andere kerkgemeenschappen betrokken bij het onderzoek, namelijk de Evangelische Broedergemeente, de Molukse Evangelische Kerk, en de koepelorganisaties SKIN en RvK. Aanvullend daarop is er contact met kerkelijke vertegenwoordigers uit de Cariben en Suriname. Zij hebben interesse in het onderzoek maar de contacten zijn op dit moment (begin 2023) nog in het beginstadium.¹⁴⁶

Het gehele onderzoek zal vier jaar duren, maar de eerste bevindingen zullen gepubliceerd worden voorafgaand aan de Ketu Koti-viering van het herdenkingsjaar 2023. Ook voor de herdenking werkt de PKN samen met andere kerkgenootschappen die lid zijn van de RvK, waaronder internationale kerken.¹⁴⁷

Gedurende de loop van het onderzoek gaat de PKN een plan vormen over wat er met de uitkomsten gaat gebeuren richting de lokale kerkgemeenten. In aanvulling daarop zoekt de PKN ook naar wegen om lokale kerken al in het huidige herdenkingsjaar actief te betrekken bij reflectie op het slavernijverleden van de kerk. Hiervoor wordt er samengewerkt met andere kerkelijke organisaties om materiaal te ontwikkelen waarmee lokale gemeenten aan de slag kunnen gaan. Het gaat om gespreksmateriaal, liturgische handreikingen en preeksets. De PKN geeft aan het belangrijk te vinden om lokale gemeenten deze materialen te verstrekken, ondanks het feit dat de meeste gemeenten op dit moment nog weinig bezig zijn met dit thema. Het bewustzijnsproces op lokaal niveau moet nog gestimuleerd worden, maar de PKN kan individuele gemeenten niet verplichten om met dit onderwerp bezig te gaan of bij elke gemeente langsgaan om het onder de aandacht te brengen. Dit ligt dus uiteindelijk bij de gemeenten zelf.¹⁴⁸

Naast de betrokkenheid bij dit onderzoek heeft de PKN een werkgroep *Racisme in de PKN*. Volgens deze werkgroep hebben (witte) christenen een verantwoordelijkheid om op de rol van de kerk en bijbehorende theologie in de slavernij te reflecteren. Zij stellen een jaarlijkse gezamenlijke Ketu Koti-viering voor om bij te dragen aan de bewustwording van het slavernijverleden binnen kerken.¹⁴⁹

Eind 2021 startte de werkgroep *Heilzame verwerking van het slavernijverleden voor 'wit' en 'zwart'* een reizende tentoonstelling over het slavernijverleden van de Nederlandse kerken om een bijdrage te leveren aan de verwerking daarvan. Kerkgemeenten konden deze tentoonstelling zelf aanvragen om op die manier het onderwerp in hun gemeente bespreekbaar te maken en dit wordt door de PKN gepromoot.¹⁵⁰ In 2023 is de

¹⁴⁵ Verbindend specialist internationale kerken PKN, telefonisch interview door Anna Kornelis, 1-2-2023.

¹⁴⁶ Martijn Stoutjesdijk, e-mailbericht, 7-2-2023.

¹⁴⁷ Verbindend specialist internationale kerken PKN, interview, 1-2-2023.

¹⁴⁸ Verbindend specialist internationale kerken PKN, interview, 1-2-2023.

¹⁴⁹ Stoutjesdijk, *De rol van de protestantse kerk*, 14.

¹⁵⁰ "Reizende tentoonstelling over ons slavernijverleden," *Protestantse Kerk*, 16-12-2021, <https://protestantsekerk.nl/nieuws/reizende-tentoonstelling-over-ons-slavernijverleden/>.

tentoonstelling te zien in Zeist (EBG), Rotterdam (EBG), Groningen (PKN) en Zwolle (Luthers).¹⁵¹

Beleidsanalyse

Het huidige beleid is gebaseerd op de in 2020 gepubliceerde visienota *Van U is de toekomst* waarin vooruit wordt gekeken naar de plannen tot 2025 en het bijbehorende beleidskader *De toekomst open tegemoet* dat hier een jaar later op volgde. De visienota schetst dus de grote lijnen en het beleidskader werkt dit specifiek uit.¹⁵²

Een analyse volgens de grounded theory¹⁵³ laat zien dat de PKN in het taalgebruik benadrukt deel te zijn van een wereldkerk en de wens tot kerkelijke eenheid heeft. Er wordt over oecumenische samenwerking gesproken en als onderdeel daarvan ook over samenwerking met migrantenchristenen. Internationale kerken worden hier gezien als verrijking en er wordt naar hen verwezen als “impuls voor de vernieuwing van de kerk in Nederland,” waarbij mensen met een migratieachtergrond omschreven worden als “een geschenk van God aan onze cultuur, samenleving en kerk.”¹⁵⁴ De intentie tot samenwerking is er dus zeker, maar de manier waarop dit verwoord is doet instrumentalistisch aan. Bovendien doet het gebruik van de term “onze” cultuur denken aan de eerder besproken wij/zij-mentaliteit,¹⁵⁵ waarbij in dit geval een op cultuur gebaseerd raciaal onderscheid gemaakt wordt tussen een groep christenen die deel uitmaakt van de Nederlandse cultuur en een groep die hierbuiten valt. Wel wordt verderop in de tekst de intentie geuit om gelijkwaardig contact aan te gaan: “Vanuit de eenheid in Christus ontmoeten we elkaar als gelijken en willen we elkaar dienen en verrijken.”¹⁵⁶ Net als de RvK noemt ook de PKN SKIN als één van de organisaties waarmee zij in contact willen staan.¹⁵⁷

De beleidsanalyse van Hoogerwerf¹⁵⁸ brengt vanuit de visienota en het beleidskader verschillende beleidsdoelen naar voren. Over het algemeen worden die in de visienota geïntroduceerd om in het beleidskader concreter uitgewerkt te worden. De beleidsdoelen worden meestal vrij uitgebreid toegelicht, wat betekent dat de veronderstellingen die eraan ten grondslag liggen duidelijk zichtbaar zijn in de tekst zelf.

Allereerst wordt in de visienota een driedelig beleidsdoel genoemd:

te werken aan de onderlinge ontmoeting van christenen over kerkmuren en culturen heen, om ons rekenschap te geven van ons gemeenschappelijke, ook pijnlijke, verleden en roeping in het heden.¹⁵⁹

¹⁵¹ <https://slavernijerfenis.com/reizende-tentoonstelling-waar/>

¹⁵² Protestantse Kerk, *De toekomst open tegemoet: beleidskader voor de dienstenorganisatie van de Protestantse Kerk bij de visienota 'Van U is de toekomst'*, 8-1-2021.

¹⁵³ Zie bijlage 2 voor de gebruikte codes.

¹⁵⁴ Protestantse Kerk, *Van U is de toekomst*, 31.

¹⁵⁵ Zie hoofdstuk 3.

¹⁵⁶ Protestantse Kerk, *Van U is de toekomst*, 33.

¹⁵⁷ Protestantse Kerk, *De toekomst open tegemoet*, 27.

¹⁵⁸ Zie bijlage 2 voor de gebruikte codes.

¹⁵⁹ Protestantse Kerk, *Van U is de toekomst*, 31.

Het eerste van deze doelen wordt verder uitgewerkt in het beleidskader: “We stimuleren verbinding met christenen uit andere kerken en culturen, omdat we elkaar meer nodig hebben dan ooit.”¹⁶⁰ Hierin is een duidelijke normatieve veronderstelling zichtbaar, namelijk dat internationale kerken en van oorsprong Nederlandse kerken elkaar vandaag de dag nodig hebben (zelfs meer dan eerder het geval was).

Deelname van de PKN aan oecumenische verbanden, evenals het ondersteunen van interkerkelijke samenwerkingsinitiatieven, zijn de instrumenten die hieraan moeten bijdragen. Ook wordt hier expliciet de volgende veronderstelling bij genoemd:

Een impuls voor de vernieuwing van de kerk in Nederland zou weleens kunnen komen van de wereldkerk die we op veel plaatsen om de hoek kunnen ontmoeten, in geloofsgemeenschappen van mensen met een migratieachtergrond. Hun komst ervaren we als een geschenk van God aan onze cultuur, samenleving en kerk, dus ook aan de Protestantse Kerk.¹⁶¹

Verderop in de visienota wordt dit doel verder gespecificeerd naar internationale kerken: “We weten ons geroepen om de relatie met migrantenchristenen te verdiepen.”¹⁶² De volgende middelen worden genoemd om dit te bereiken:

Dit wordt concreet in praktische zaken, zoals de gezamenlijke inzet voor de buurt, in theologische reflectie op ons gezamenlijke verleden, op het verstaan van de Bijbel en in het werken aan onze gezamenlijke roeping.¹⁶³

Ook hier gaat dit weer gepaard met een normatieve veronderstelling, namelijk dat het niet gemakkelijk is om tot goede interkerkelijke contacten te komen:

We realiseren ons dat er sprake kan zijn van grote culturele en theologische verschillen tussen christenen met verschillende achtergronden en uit verschillende tradities. Nu is eenheid nooit eenvoudig of goedkoop. Het gaat niet om nivellering van verschillen of het vinden van geforceerde compromissen, maar om het zoeken naar concrete en spirituele eenheid in Christus, in alle verscheidenheid. Dat dit geen eenvoudige opgave is, maakt de roeping des te groter. Er is veel genade nodig om hier vooruitgang te boeken.¹⁶⁴

In het beleidskader wordt dit nog concreter uitgewerkt. Het beleidsdoel wat betreft samenwerking tussen kerken onderling wordt daar als volgt samengevat:

De Protestantse Kerk wil een oecumenische gemeenschap zijn. Dit komt tot uitdrukking in het thema ‘Kinderen van één Vader’. Daarbij gaat het om geloofsverbinding met christenen uit andere kerken en culturen, en waar mogelijk ook om concrete samenwerking. Het accent ligt primair op lokale ontmoeting.

¹⁶⁰ Protestantse Kerk, *De toekomst open tegemoet*, 15.

¹⁶¹ Protestantse Kerk, *Van U is de toekomst*, 31.

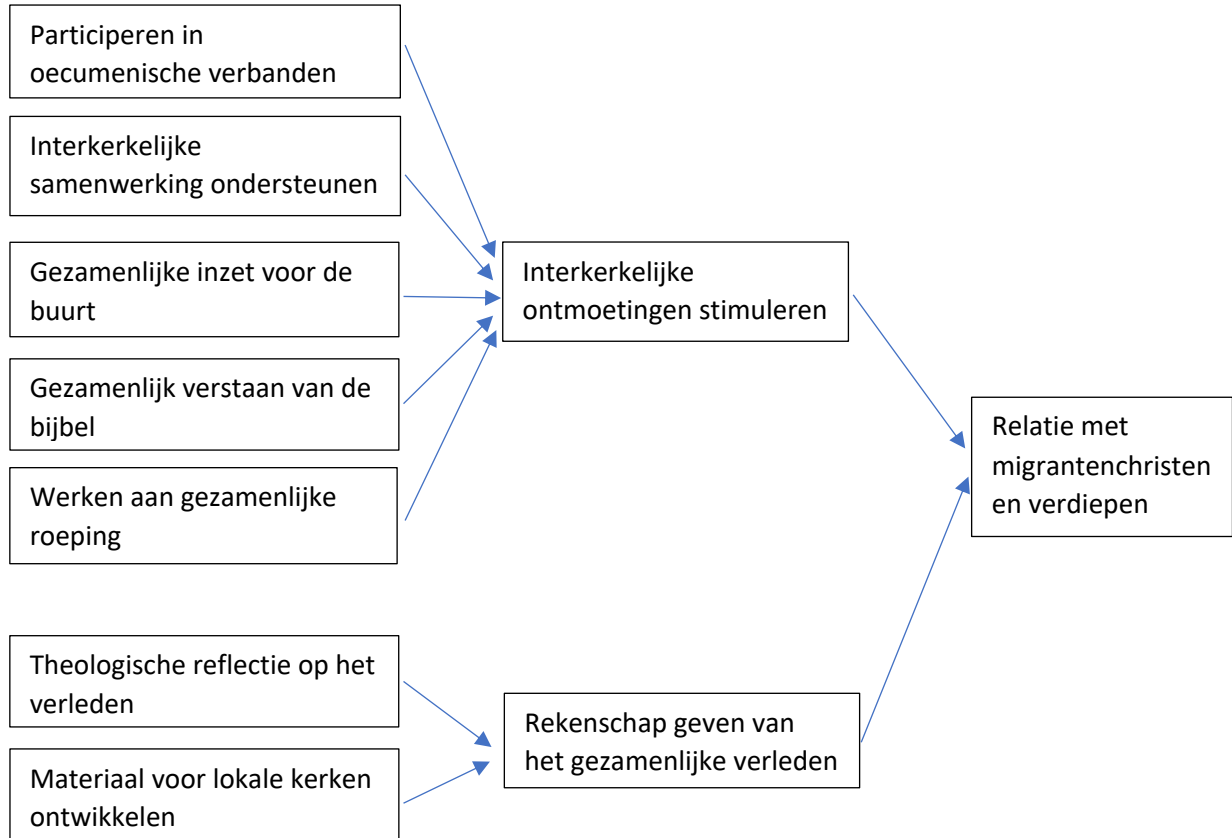
¹⁶² Protestantse Kerk, *Van U is de toekomst*, 33.

¹⁶³ Protestantse Kerk, *Van U is de toekomst*, 33.

¹⁶⁴ Protestantse Kerk, *Van U is de toekomst*, 33.

Contact en samenwerking met andere kerken, landelijk en wereldwijd, zijn daarbij voorondersteld. Lokale, nationale en internationale oecumene liggen meer dan ooit in elkaars verlengde, doordat broeders en zusters van over de hele wereld nu ook bij ons om de hoek wonen en kerk zijn. Daarbij hebben we elkaar ook meer nodig dan we lange tijd hebben gedacht.¹⁶⁵

Schematisch kunnen de genoemde doelen als volgt worden weergegeven:

4.4 Conclusie

Dankzij de grounded theory worden de verschillen tussen de beleidsstukken inzichtelijk gemaakt. SKIN wil samenwerking tussen internationale en van oorsprong Nederlandse kerken stimuleren en formuleert concrete praktische bijdragen hieraan. De RvK heeft het minder over contact tussen deze twee groepen en meer over oecumene in het algemeen of over interreligieuze contacten; bij dat laatste gaat het al niet meer over christenen onderling. Het beleid van de RvK is abstracter geformuleerd dan dat van SKIN en ambieert een minder praktische bijdrage. De PKN gebruikt, ook concreter dan de RvK, de term “migrantenkerken.”

De PKN benoemt als enige van de drie expliciet het belang van gelijkwaardigheid. Een ander element dat niet voorbijkomt bij SKIN en de RvK, maar wel bij de PKN, is hoe kerken zich moeten verhouden tot hun aandeel in het koloniale verleden. De RvK noemt, meer algemeen dan de PKN, het doel om bij te dragen aan een rechtvaardige samenleving. SKIN

¹⁶⁵ Protestantse Kerk, *De toekomst open tegemoet*, 8.

zegt zelfs helemaal niks over het verleden en laat ook de huidige maatschappelijke context grotendeels achterwege. Maar ook in de stukken van de PKN en RvK komen woorden die te maken hebben met etniciteit en racisme nauwelijks voor. Dit lijkt aan te sluiten op wat auteurs als Lentin en Wekker signaleren over ras in Europa.¹⁶⁶ Wat SKIN betreft heeft het er ook mee te maken dat de beleidsstukken van PKN en de RvK veel uitgebreider zijn; die van SKIN is in vergelijking erg beknopt en praktischer gericht, waarbij er dus ook in algemene zin minder ruimte besteed wordt aan achtergrondinformatie en duidingen. Maar wellicht speelt ook mee dat SKIN meer specifiek op de positie van internationale kerken gericht is en daardoor minder naar de bredere samenleving kijkt.

Ook de veronderstellingen, die deels expliciet genoemd worden maar deels ook onzichtbaar zijn in de teksten zelf, zijn van belang om de totstandkoming van het beleid te begrijpen: in de teksten van de PKN en RvK wordt verondersteld dat interculturele contacten een impuls en vernieuwing zijn voor de van oorsprong Nederlandse kerken, wat een enigszins instrumentalistische blik op de relaties doet vermoeden. Daarnaast plaatsen de PKN en SKIN kritische opmerkingen bij het aangaan van interculturele relaties: de PKN stipt aan dat dit moeite kost en SKIN staat expliciet stil bij de mogelijkheid van conflicten. Het is echter niet duidelijk waar deze claims op gebaseerd zijn, wat de vraag oproept of het beleid dan wel effectief kan zijn.

De beleidsplannen gaan over de periode 2019-2025 en zijn dus allemaal geschreven in de grensperiode van drie van de vier maatschappelijke thema's die in hoofdstuk 3 genoemd zijn (de Black Lives Matter-protesten, de toeslagenaffaire en de excuses door de Nederlandse staat voor de slavernij). Het is voor de organisaties dus niet altijd mogelijk geweest om nieuwe maatschappelijke ontwikkelingen mee te nemen in hun beleid. Wel hebben SKIN en de RvK naar aanleiding van de Black Lives Matter-protesten verklaringen gepubliceerd. Hoewel deze maatschappelijke betrokkenheid laten zien, lijken ze geen directe invloed op beleid te hebben en dus vooral bij te dragen aan de publieke functie van deze organisaties zonder verdere praktische consequenties.

¹⁶⁶ Zie hoofdstuk 3.

5 Doorwerking in lokale kerken

Uit het eerdergenoemde onderzoek door Martha Frederiks, gedaan in 2010, kwam naar voren dat ondanks beleid van bovenaf het vormen van interculturele relaties met christenen met een migratieachtergrond voor veel van oorsprong Nederlandse kerken geen prioriteit leek te hebben en dus vooral een “paper issue” leek te zijn. Er was weinig interesse omdat veel gemeenten te druk waren met hun eigen problemen (welke problemen dit zijn wordt niet verder toegelicht). De relaties die er wel waren, bleven meestal hangen op diaconale hulp, waardoor deze vaak ongelijkwaardig bleven.¹⁶⁷

Is deze situatie, dertien jaar later, veranderd? Zijn van oorsprong Nederlandse kerken nog altijd te druk met problemen in hun eigen gemeenten om ruimte te hebben voor het opbouwen van contacten met internationale kerken? En hebben internationale kerken wel behoefte aan contact met van oorsprong Nederlandse kerken?

Ik zal de beleidsplannen vergelijken met wat er op lokaal kerkelijk niveau gebeurt aan de hand van drie casussen met elk een eigen invalshoek. Ten eerste zal ik de Westerkerk bespreken, die actief bezig is met reflectie op het koloniale verleden maar in mindere mate interculturele contacten onderhoudt met andere kerken. Ten tweede bespreek ik een samenwerking tussen een PKN-kerk en een Indonesische Persekutuan Kristen Indonesia (PERKI-)gemeente, die een jaarlijkse gezamenlijke viering organiseren. De laatste casus is een pilot voor een interculturele bijbelstudie georganiseerd door een van oorsprong Nigeriaanse Redeemed Christian Church of God (RCCG-)gemeente. Alle casussen zijn voorbeelden van recente activiteiten (in de periode vanaf 2021 tot begin 2023). Een belangrijke kanttekening is dat het hier gaat om voorbeelden van wat er wél gebeurt en dat dit dus eerder uitzonderingen of voorbeelden zijn voor wat er mogelijk is dan representaties van de gemiddelde kerk in Nederland.

Bij elke casus zal ik beschrijven wat er gebeurd is en hoe de initiatiefnemers hierop reflecteren.¹⁶⁸ Met behulp van Hoogerwerfs beleidsevaluatie¹⁶⁹ kan ik dit vergelijken met wat er in de beleidsplannen van de overkoepelende organisaties staat.

5.1 Koloniale verleden

De Westerkerk is onderdeel van de PKA (Protestantse Kerk Amsterdam) en dus ook van de PKN. Als toonaangevende kerk binnen Nederland heeft deze een grotere publieke functie dan veel lokale kerken. De predikant van de Westerkerk geeft aan dat zij geen activiteiten ondernemen met internationale kerken in Amsterdam. Er is wel contact met andere in de binnenstad gevestigde PKA-kerken, maar de meeste internationale kerken bevinden zich in Amsterdam-Zuidoost, waar Lutherse kerken al veel contacten hebben die de Westerkerk niet in de weg wil zitten.¹⁷⁰

¹⁶⁷ Frederiks, “Journeying towards multiculturalism,” 146.

¹⁶⁸ Zie bijlage 1 voor de gebruikte vragenlijsten en bijlage 2 voor de gebruikte codes.

¹⁶⁹ Zie de inleiding voor een nadere toelichting op deze methode.

¹⁷⁰ Predikant Westerkerk, interview door Anna Kornelis, 20-2-2023, Amsterdam.

Het kerkgebouw heeft een duidelijke link met het koloniale verleden: het is gevestigd in de Amsterdamse grachtengordel, die gefinancierd is met geld dat door kolonialisme en slavenhandel verdiend is. In de koloniale periode waren onder kerkgangers slavenhandelaren aanwezig, en vandaag de dag zijn er nog steeds praalgraven van slavenhandelaren en kolonialistische kunst te vinden in het kerkgebouw. Net als de verbindend specialist internationale kerken van de landelijke PKN vindt de predikant van de Westerkerk dat de betrokkenheid van de kerk bij de slavernij een verplichting schept:

Als Westerkerk zijn wij één van die kerken die vanuit het verleden daarmee [met slavernij] van doen hebben gehad. Nou ja, en dat schept een verplichting.¹⁷¹

Onder andere vanwege de coronapandemie is er minder gedaan met het koloniale verleden dan de predikant zou willen, maar toch hebben er sinds 2020 verschillende activiteiten plaatsgevonden.

Ten eerste is de predikant lid van de werkgroep *Heilzame Verwerking van het Slavernijverleden voor 'wit' en 'zwart.'* Daaruit voortvloeiend is in 2022 een tentoonstelling in de kerk geweest over het kerkelijke slavernijverleden. Rondom deze tentoonstelling zijn destijds verschillende activiteiten georganiseerd, waaronder een preek door Clifton Walker (de eerste keer in de geschiedenis van de Westerkerk dat er door een zwarte predikant geprekeet werd).¹⁷² Ondanks actieve promotie bleek er weinig belangstelling te zijn en werden deze evenementen niet goed bezocht.¹⁷³

Daarnaast is voor de expositie in kaart gebracht welke van de graven in de Westerkerk een link met het slavernijverleden hebben. Daar is een lijst van gemaakt met informatie over wat deze mensen precies deden, en die is voor de duur van de expositie in de kerk neergelegd. Op dit moment wordt er in de kerk geen informatie gegeven over de graven.¹⁷⁴

Een andere connectie met het slavernijverleden is te vinden op een orgelluik¹⁷⁵ waarop het bijbelse verhaal van het bezoek van de koningin van Sheba aan koning Salomo is geschilderd. De koningin en haar gevolg (feitelijk allemaal zwarte mensen) zijn wit afgebeeld, op uitzondering van één totslaafgemaakte, tevens de enige persoon in de schildering die achterom kijkt in plaats van naar koning Salomo. Geïnspireerd door een tekst van rapper Typhoon heeft de predikant dit geïnterpreteerd als een herinnering aan de noodzaak om achterom te kijken, iets wat hij regelmatig onder de aandacht brengt bij mensen of groepen die de kerk bezoeken. Er is echter geen leesbare toelichting bij het orgel geplaatst. Hierover zegt de predikant het volgende:

Sowieso hebben we weinig bordjes met uitleg of iets dergelijks. Maar dit zou wel, dit vraagt ook wel veel uitleg omdat je dan – weet je wel, je legt niet uit wat Lares [de schilder] bedoeld heeft, maar het is natuurlijk een interpretatie. Het is een

¹⁷¹ Predikant Westerkerk, interview.

¹⁷² Zie bijlage 5 voor het programma rondom de tentoonstelling.

¹⁷³ Predikant Westerkerk, interview.

¹⁷⁴ Predikant Westerkerk, interview.

¹⁷⁵ Zie bijlage 6 voor de betreffende afbeelding (foto's gemaakt door een medewerker van de Westerkerk).

interpretatieverhaal. Ik vertel dit verhaal zo. En omdat ik toevallig Typhoon dit heb horen zeggen, en dat ik dat met deze schildering verbind.¹⁷⁶

Tot slot vindt de predikant het belangrijk om de actualiteit te benoemen in zijn preken of teksten die hij schrijft (in het kerkblaadje, in bladen zoals Volzin, en op zijn eigen sociale media). Via die weg besteedt hij dus ook weleens aandacht aan de verwerking van het slavernijverleden en de huidige ontwikkelingen rondom dit thema, waaronder Black Lives Matter.¹⁷⁷

Toch ervaart de predikant relatief weinig belangstelling voor wat de Westerkerk doet met hun koloniale verleden, onder andere vanuit collega-predikanten in de stad:

Ik heb al mijn collega's uitgenodigd om hier met hun groepen te komen, naar die expositie. Ik heb ze allemaal uitgenodigd om hier te komen praten; elke dominee heeft groepjes, weet je wel. Kom kijken. Kom erover praten. Niemand heeft gereageerd, niet één.¹⁷⁸

Bezoekersaantallen vallen vaak tegen en ook komt er regelmatig weerstand van mensen binnen de kerk:

En toen we dit thema gingen bespreken, hier intern, ze waren er een beetje benauwd van, dat ik te hard zou lopen. (...) Sommigen vinden het zelfs eng, zijn bang voor de discussie, nou daar heb ik geen last van.¹⁷⁹

Toch vindt de predikant het de moeite waard om er aandacht aan te blijven besteden, ook als mensen er niet zo op zitten te wachten:

Bij tal van gesprekken, bij heel veel van mijn werk, zijn natuurlijk niet-meetbare effecten. Dus dat geldt voor elke dienst, dat geldt voor elk leerhuis, voor elke groep die ik hier over de vloer heb; dat zijn niet te meten dingen. (...) En dan geloof ik heel erg in, nou ja in de betekenis van de metafoer van het zaad, hè. Je zaait zaadjes, en hoe het opkomt daar ga ik niet over. Maar ik ga wel over het zaaien. En dat dat weleens hier en daar opkomt, dat staat vast.¹⁸⁰

Beleidsevaluatie

In het licht van de beleidsdoelen van de PKN is de Westerkerk hoofdzakelijk bezig met het pad van reflectie op het verleden. Dit gebeurt in een oecumenisch verband, dus wat dat betreft participeert de Westerkerk ook in de interkerkelijke ontmoeting. Het lijkt er dus op dat door deelname aan de werkgroep en de activiteiten die georganiseerd zijn rondom de verwerking van het koloniale verleden, een deel van de doelen bereikt wordt.

¹⁷⁶ Predikant Westerkerk, interview.

¹⁷⁷ Predikant Westerkerk, interview.

¹⁷⁸ Predikant Westerkerk, interview.

¹⁷⁹ Predikant Westerkerk, interview.

¹⁸⁰ Predikant Westerkerk, interview.

Dit betekent echter niet dat dat gebeurt dankzij het PKN-beleid: de predikant geeft aan dat hij zich niet baseert op beleid, maar zich vooral laat leiden door zijn eigen persoonlijke belangstelling voor dit onderwerp. Persoonlijke ervaringen noemt hij “veel belangrijker dan beleidsstukken van de PKN”¹⁸¹ als motivator en beleid heeft hier dus weinig invloed op:

En als ik gewoon al kijk naar – ondanks corona – wat hier afgelopen drie jaar is gebeurd, dan zijn dat eigenlijk al die thema’s die al eerder over het bureau aan de Nieuwe Gracht van de PKA of Utrecht [PKN] al bedacht zijn. Waar je dan allemaal ingewikkelde dingen voor moet verzinnen. Maar je kunt het ook gewoon doen. Omdat het toch al langskomt. Zij bedenken dat omdat het langs is gekomen.¹⁸²

Hij geeft aan bewust niet strategisch beleidsmatig te willen denken, maar liever in te spelen op wat er in de samenleving gebeurt. Bovendien is hij kritisch over de verhouding tussen beleid en praktijk:

We hebben net een nieuw beleidskader hier van de Protestantse Kerk Amsterdam, daar staat ook wat in over het slavernijverleden. Zijn ze compleet vergeten dat wij het hier al gedaan hebben.¹⁸³

Ten slotte zijn ook in het boek *Heilzame verwerking van het slavernijverleden voor ‘wit’ en ‘zwart,’* uitgegeven door de werkgroep waar de predikant deel van uitmaakt, enkele adviezen geformuleerd waar de activiteiten van de Westerkerk aan terug te koppelen zijn. Veel van wat de Westerkerk organiseerde (hoofdzakelijk de tentoonstelling en bijbehorende activiteiten) valt onder het advies om het culturele archief op te schonen, maar de voornemens van de werkgroep gaan om een meer systematische aanpak, die op dit moment in de Westerkerk nog niet is bereikt.¹⁸⁴

5.2 Gezamenlijke diensten

Een andere manier om vorm te geven aan interculturele contacten is het organiseren van een gezamenlijke kerkdienst. De van oorsprong Nederlandse PKN-kerk en van oorsprong Indonesische PERKI-gemeente die dit doen, zijn met elkaar in contact gekomen omdat de PERKI-gemeente huurder is van het PKN-kerkgebouw en kennen elkaar al vijftienvier jaar. Ze organiseren al een aantal jaren een jaarlijkse gezamenlijke dienst, een gewoonte die na een onderbreking vanwege de coronapandemie in 2022 weer is opgepakt. De dienst in 2022 is georganiseerd door een adviseur van de PERKI-gemeente (die tevens actief is in de Dienstenorganisatie van de PKN) en de predikant van de PKN-kerk. Ook PERKI-gemeenten in andere plaatsen zoeken actief contact met van oorsprong Nederlandse kerkgemeenten in de vorm van gezamenlijke diensten.¹⁸⁵ Naast deze gezamenlijke diensten is er samenwerking op diaconaal gebied en zijn enkele kerkgangers met een zowel Nederlandse als Indonesische achtergrond lid van beide kerken.¹⁸⁶

¹⁸¹ Predikant Westerkerk, interview.

¹⁸² Predikant Westerkerk, interview.

¹⁸³ Predikant Westerkerk, interview.

¹⁸⁴ “De weg vooruit,” 247-251.

¹⁸⁵ Adviseur PERKI-gemeente, interview.

¹⁸⁶ Predikant PKN-gemeente, interview door Anna Kornelis, 22-3-2023, Rotterdam.

Voorafgaand aan de dienst hadden de PERKI- en de PKN-kerk met elkaar overlegd over de liturgie. Dit ging volgens de PERKI-gemeente heel goed:

We hebben de liturgie van hun en ons naast elkaar gelegd, nou daar bleken gelukkig veel overeenkomsten. Dus hij [de PKN-predikant] zei gelijk: houden jullie maar jullie standaard liturgie aan, met onderdelen die je gewend bent, want die hebben wij ook.¹⁸⁷

Ook wat taal betreft waren er geen moeilijkheden: er was een bijbellezing in zowel het Indonesisch als Nederlands; de preek werd in het Nederlands gehouden met een Indonesische vertaling op het scherm; en de gebeden en liturgische teksten waren in het Nederlands. Dit was van tevoren gecommuniceerd naar de kerkleden zodat zij wisten wat ze konden verwachten.¹⁸⁸ Er is bij de voorbereidingen overwogen om de volledige dienst tweetalig te maken, maar omdat de PERKI-leden het Nederlands over het algemeen goed beheersen is daar wegens praktische redenen niet voor gekozen:

Er was nou op een gegeven moment nog een discussie of de preek dan ook in twee talen moet, dat worden natuurlijk hele lange diensten altijd dan hè, en dat was niet nodig. Mensen kunnen het Indonesisch – nee ze kunnen het Nederlands goed verstaan, het spreken is wat lastiger.¹⁸⁹

De PERKI-gemeente beoordeelt het contact met de PKN-gemeente over het algemeen positief, vooral dankzij de informele ontmoeting na afloop van de dienst waarbij allerlei persoonlijke gesprekken gevoerd werden en men samen at; iets wat de Nederlandse kerkgangsters niet gewend waren maar waar ze erg enthousiast over waren.¹⁹⁰ De PKN-predikant was positief met een kritische noot:

Zo'n gemeenschappelijke dienst, dat is goed, maar dat kun je niet elke zondag doen dit. (...) Het was natuurlijk ook een samendienst, dus de kinderen bleven in de kerk, geen kindernevendienst. En op het moment dat het dan een gedeelte in het Indonesisch is, nou, wordt er massaal afgehaakt. Eh, dat klinkt natuurlijk een beetje oneerbiedig of niet respectvol, maar het is wel de realiteit. Dus eh... gezamenlijke dienst is prima, één, ja eventueel zou twee keer [per jaar] kunnen.¹⁹¹

Vanuit de PKN-kerk werd het contact als gelijkwaardig beoordeeld:

Ik zie het als gelijkwaardig ja. (...) Niemand zal zich er verheven boven voelen. (...) Nee, ik denk dat we dat wel een beetje kwijt zijn, dat superioriteitsgevoel.¹⁹²

¹⁸⁷ Adviseur PERKI-gemeente, interview.

¹⁸⁸ Adviseur PERKI-gemeente, interview.

¹⁸⁹ Predikant PKN-gemeente, interview.

¹⁹⁰ Adviseur PERKI-gemeente, interview.

¹⁹¹ Predikant PKN-gemeente, interview.

¹⁹² Predikant PKN-gemeente, interview.

Ook vanuit de PERKI-gemeente voelde het contact gelijkwaardig, hoewel daar wel de kanttekening bij werd geplaatst dat er feitelijk geen sprake is van een volledig gelijkwaardige relatie omdat de PERKI het gebouw van de PKN-kerk huurt.¹⁹³

Het gebouw, waarvan de PKN-kerk dus eigenaar is, heeft naast de PERKI-gemeente drie andere huurders: een Iraanse, een Ghanese en een Afrikaanse kerk waarvan de precieze afkomst niet bekend is bij de PKN-predikant. Met de PERKI-gemeente is de meeste uitwisseling; over het opbouwen van een relatie met de andere huurders is de predikant wat terughoudender. Taal speelt daarin een rol (leden van de andere kerken spreken minder goed Nederlands), maar ook geloofsbeleving:

Er is zoveel gemeenschappelijk, dat zou naadloos te combineren moeten zijn. Dat stopt het in feite met eh, stopt het bij de geloofsbeleving. De een heel expressief, de ander heel introvert. De een heel liturgisch, de ander heel uitbundig. (...) Dan is de PERKI nog het meest klassieke wat dat betreft. Beetje, past zeg maar bij de oude hervormde kerk, de oude gereformeerde kerk.¹⁹⁴

Over het contact leggen met deze kerken, maar ook over het verdiepen van hun relatie met de PERKI-gemeente, is de PKN-predikant terughoudend en lijkt hij zich vooral te willen schikken naar de behoeften van de andere gemeenten:

Het is ook wel wat zij zelf zouden willen. (...) We hadden vanochtend een bijbelstudie, zo'n bijbelochtend, en eh, dan is iedereen welkom, dan zouden zij ook welkom zijn. Maar zij gaan dan voor een bijbelstudie, dan zoeken ze de andere PERKI-gemeenten in Nederland op. Dan hebben ze een gezamenlijk moment. (...) Daar kan ik me iets bij voorstellen hè, dat ze heel graag elkaar weer willen zien, elkaar willen ontmoeten. Maar dat belemmert ook wel een beetje zeg maar de integratie zeg maar, in de, het feitelijk in de gemeente zijn bijvoorbeeld. Dat klinkt verwijtend of zo – ik bedoel het niet verwijtend hoor. Ik begrijp het ook wel, dat je die move maakt.¹⁹⁵

Waar zit je rol in? En dat kan je natuurlijk bij al die kerkgenootschappen die hier huren, kerken, je afvragen. Wat zou je nog van ons verlangen of zo? Misschien moet ik die vraag gewoon eens stellen. Ik heb hem nog niet gesteld in het laatste jaar.¹⁹⁶

Ook onder zijn eigen gemeenteleden identificeert hij een zekere terughoudendheid:

Hoe krijg je de gemeente mee, in het organiseren van activiteiten? Wie zet zich ervoor in? (...) Ik bedoel het allemaal niet negatief hè, maar dan zie je dat het een beperkt gedeelte is.¹⁹⁷

¹⁹³ Adviseur PERKI-gemeente, interview.

¹⁹⁴ Predikant PKN-gemeente, interview.

¹⁹⁵ Predikant PKN-gemeente, interview.

¹⁹⁶ Predikant PKN-gemeente, interview.

¹⁹⁷ Predikant PKN-gemeente, interview.

Onder de PERKI-gemeenteleden zit de terughoudendheid er meer in dat zij het prettig vinden om in de kerk volop Indonesiër te zijn, waar zij zich in het dagelijks leven vaak dienen te schikken naar de Nederlandse taal en cultuur.¹⁹⁸

Ook signaleert de PERKI-adviseur een bepaalde mate van terughoudendheid aan de kant van van oorsprong Nederlandse kerken wanneer de bestuursstructuur niet duidelijk is (wat vaak het geval is bij internationale kerken omdat die niet volgens een Nederlands model opereren). Hierbij helpt het voor de PERKI om onderdeel te zijn van de PKN:

Voor 2018, toen de PERKI nog een vereniging was, toen was het natuurlijk qua status een beetje anders hè. (...) In die periode was de PERKI een vereniging, dan roept dat ook wel vragen op aan de Nederlandse kant; van ja wat voor club is dat eigenlijk? En als de bestuursstructuur dan niet helder overkomt dan, ja, kan dat aanleiding zijn om niet zo snel contact te zoeken.¹⁹⁹

Daarnaast geeft de PERKI-vertegenwoordiger aan dat het contact snel kan verwateren, afhankelijk van hoe hoog het bij predikanten van beide kanten op de agenda staat:

Ik weet van andere PERKI-gemeenschappen zoals in Almere en in Zwolle dat het contact weleens verwaterde. Dat die vertegenwoordigers elkaars vergadering niet opzochten of dat er wat onduidelijkheid was of meningsverschillen, dan, ja als dat een jaar blijft of een periode blijft, dan blijkt gewoon na een of twee jaar dat er geen contact meer is. Dus ja dat moeten we natuurlijk met elkaar zien te voorkomen.²⁰⁰

Afgezien van de wisselingen als er een nieuwe predikant kwam, was er eigenlijk altijd wel een gezamenlijke dienst. Maar het is wel een kwetsbare relatie hoor. (...) Bijvoorbeeld de coronatijd, die overviel ons natuurlijk allemaal en stopte het gewone leven. Ja, als je dan de draad niet oppakt dan, dan vergeet men het hè. Er zijn altijd andere zaken in een kerkenraad die besproken moeten worden, en dan staat het niet zo hoog op de agenda.²⁰¹

Er is geen sprake van spanningen rondom het koloniale verleden of racisme. Door beide geïnterviewden wordt aangegeven dat dat waarschijnlijk ook komt vanwege de achtergrond van de PERKI-gemeenteleden en dat dit bij andere internationale kerken anders kan liggen:

Het mooie is dat Indonesiërs, ja die hebben een bepaalde – of uiteraard vanuit hun cultuur een bepaalde houding. Die politieke tegenstelling die, ze weten wel dat die er zijn, maar die, dat mag niet een rol spelen als je iemand ontmoet.²⁰²

En ik weet ook dat toen Kirsten van der Ham gesprekken heeft gevoerd met PERKI-leden in Den Haag, dat ze ook hebben gezegd: nou wij zijn nooit racistisch bejegend, hebben niet het gevoel dat we vanwege onze huidskleur zijn achtergesteld. En dat

¹⁹⁸ Adviseur PERKI-gemeente, interview.

¹⁹⁹ Adviseur PERKI-gemeente, interview.

²⁰⁰ Adviseur PERKI-gemeente, interview.

²⁰¹ Adviseur PERKI-gemeente, interview.

²⁰² Adviseur PERKI-gemeente, interview.

geloof ik ook. (...) Deze Indonesiërs zijn al vrij lang in Nederland hè, dus dat scheelt natuurlijk ook, en dan heb je het echt over vijftig jaar. (...) Ik zie ook wel verschillen hoe bijvoorbeeld Vietnamese mensen of mensen van Chinese achtergrond toch meer geïsoleerd in de Nederlandse samenleving zitten.²⁰³

Ook de PKN-predikant is zich bewust van verschillen tussen internationale kerken wat dit onderwerp betreft:

Ik denk zeker, als je nauw samenwerkt met de Broedergemeente, dat je daar wel iets aan zou moeten doen. (...) In de PERKI-gemeente is het bijna niet, denk ik. Waarom, omdat die zeg maar – is mijn inschatting hè – dus degenen die in de PERKI-gemeente kerken, die hebben destijds gekozen voor Nederland. Dus die hebben nog niet zo 1-2-3 het onderdrukte gevoel dat tal van de Indonesiërs natuurlijk wel hebben. Bij de PERKI-gemeente zie ik dat niet gebeuren.²⁰⁴

Voor hem lijkt het dus meer af te hangen van de behoeften van de kerken waarmee ze samenwerken dan dat hij zelf de motivatie voelt om te reflecteren op het eigen verleden.

Beleidsevaluatie

Beide kerken geven aan dat hun samenwerking eerder tot stand is gekomen vanuit persoonlijke relaties dan vanwege beleid van bovenaf. De PKN-gemeente heeft als lokale kerk geen beleid op het gebied van interculturele contacten en geeft aan dat dit iets is dat spontaan gebeurt.²⁰⁵ Bij de PERKI-gemeente is de samenwerking met van oorsprong Nederlandse kerken wel opgenomen in het beleidsplan, maar ook deze laat weten dat het uiteindelijk, los van het landelijke beleid, vanuit de kerken zelf moet komen.²⁰⁶

Beide kerken vallen onder de PKN en zijn dus ook onderdeel van de RvK. Het beleid van de RvK focust voornamelijk op hun eigen functie als landelijke koepel en heeft in mindere mate een koppeling met wat er op lokaal niveau bereikt moet worden, wat het moeilijk maakt om een connectie te maken tussen deze casus en de in hoofdstuk 4.2 genoemde doelen. Voor deze evaluatie zal ik dus gebruikmaken van het beleid van de PKN en dat van SKIN, waar de PERKI-gemeente bij is aangesloten.

Zoals in hoofdstuk 4.1 besproken, heeft SKIN een tweeledig doel geformuleerd: enerzijds willen ze samenwerking stimuleren, anderzijds conflicten oplossen en voorkomen. Dit samen moet leiden tot het einddoel “lokale kerken stimuleren, enthousiasmeren en ondersteunen om vergelijkbare initiatieven te ontplooiën.”²⁰⁷ Van conflicten is in deze casus op geen enkele manier sprake geweest. De vraag blijft dan over of de samenwerking gestimuleerd is. Er heeft een gezamenlijke dienst plaatsgevonden en daar wordt positief op teruggekeken, maar dit is gebeurd zonder ondersteuning vanuit SKIN.²⁰⁸

²⁰³ Adviseur PERKI-gemeente, interview.

²⁰⁴ Predikant PKN-gemeente, interview.

²⁰⁵ Predikant PKN-gemeente, interview.

²⁰⁶ Adviseur PERKI-gemeente, interview.

²⁰⁷ SKIN, *Beleidsnota SKIN 2019-2024*.

²⁰⁸ Predikant PKN-gemeente, interview.

Beide kerken geven aan dat ze ondersteuning vanuit de PKN of SKIN zouden waarderen. De PERKI-vertegenwoordiger zou graag zien dat de PKN hun kerken concreter stimuleert om contact op te zoeken met internationale kerken (hij stelt semi-serieus voor om een gezamenlijke dienst voor elke kerk verplicht te stellen) en voor SKIN ziet hij de mogelijkheid om lijsten van internationale kerken te publiceren om gemeenten makkelijker met elkaar in contact te brengen.²⁰⁹ SKIN beheert een online database waarop internationale kerken te vinden zijn,²¹⁰ deze vorm van ondersteuning is er dus wel, maar dit is blijkbaar nog onvoldoende bij de doelgroep bekend. De PKN-predikant geeft aan dat hij meer praktische ondersteuning vanuit SKIN nuttig zou vinden in de vorm van tips om een gezamenlijke activiteit te organiseren.²¹¹ Dit valt, net als de database, in het beleidsmodel onder de drie middelen die genoemd worden om samenwerking te stimuleren. Het lijkt er dus op dat dit doel momenteel nog niet bereikt is. Het beleid zal pas effectief worden wanneer zulke materialen beschikbaar én vindbaar zijn voor kerken.

Het beleidsdoel van de PKN zoals in 4.3 weergegeven is het verdiepen van de relatie met migrantenchristenen, onderverdeeld in twee doelen: rekenschap geven van het gezamenlijke verleden en interkerkelijke ontmoetingen stimuleren. Deze PKN- en PERKI-gemeenten stonden allebei open voor gesprekken over het verleden en vinden het een belangrijk thema, maar zijn er momenteel zelf niet actief mee bezig. Voor de PERKI-gemeente heeft het geen prioriteit in hun contact met andere kerken²¹² en voor de PKN-kerk is het grotendeels afhankelijk van met welke kerk zij een relatie aangaan.²¹³ Hoewel het thema dus door beide kerken serieus wordt genomen, toont het gebrek aan concrete actie aan dat het doel nog niet bereikt is.

Het tweede doel (stimuleren van interkerkelijke ontmoetingen) lijkt deels bereikt te zijn: met de PERKI-gemeente heeft de PKN-gemeente de meest hechte band, maar met de drie andere gemeenten die huurders zijn van de PKN-kerk vindt weinig ontmoeting plaats. Beide kerken denken bij praktische ondersteuning echter vooral aan hulp vanuit SKIN, en noemen geen concrete steun die zij vanuit de PKN zouden wensen. Ook geeft de PKN-predikant aan dat hun beleid om contact met elkaar te zoeken niet voortkomt uit de visie van de PKN op dit gebied:

Wij doen deze gemeenschappelijkheid of zeg maar het onderdak bieden niet omdat de PKN dat van ons vraagt, maar omdat we denken van hé, zo hoor je als christenen zeg maar met elkaar om te gaan. Dus dat is niet omdat de PKN voor ons gevoel sturend daarin bezig is.²¹⁴

Het lijkt er dus op dat de doelen deels bereikt worden, maar dat dit niet door de effectiviteit van het beleid komt.

²⁰⁹ Adviseur PERKI-gemeente, interview.

²¹⁰ "Gids internationale kerken Nederland," SKIN, geraadpleegd op 30-3-2023, <https://migrantenkerken.nl/>.

²¹¹ Predikant PKN-gemeente, interview.

²¹² Adviseur PERKI-gemeente, interview.

²¹³ Predikant PKN-gemeente, interview.

²¹⁴ Predikant PKN-gemeente, interview.

5.3 Gezamenlijke bijbelstudie

Een andere invalshoek om samenwerking op te zetten, is het organiseren van een gezamenlijke bijbelstudie. Dit is een activiteit die aan populariteit lijkt te winnen: op de website van de PKN is lees- en gespreksmateriaal te vinden om het bijbelboek Ruth te lezen in een multiculturele groep²¹⁵ en ook het Nederlands-Vlaams Bijbelgenootschap (NBG) is bezig met het ontwikkelen van een methode om in multiculturele bijeenkomsten het boek Ruth te bespreken.²¹⁶

Samuel Ekpo, relatiebeheerder migranten- en internationale kerken bij het NBG en pastor bij de van oorsprong Nigeriaanse Redeemed Christian Church of God (RCCG) Throne of David kerk in Zoetermeer, heeft een pilot gedaan met de methode *Bible Connect*²¹⁷ die vanuit het NBG is ontworpen.²¹⁸ Zijn ervaringen hiermee vormen deze derde casus.

De bijbelstudie bestond uit vier bijeenkomsten waarin telkens één hoofdstuk van het boek Ruth besproken werd. Het doel van de gebruikte methode is enerzijds om migrantenchristenen die de Nederlandse taal nog niet (goed) beheersen te helpen hun Nederlands te verbeteren, en anderzijds om culturele uitwisseling op gang te brengen. De keuze voor het verhaal van Ruth – een migratieverhaal dat door mensen met een migratieachtergrond fundamenteel anders gelezen wordt dan door mensen met een Nederlandse achtergrond – is dus een bewuste keus.²¹⁹

Pastor Ekpo was vanuit zijn positie bij het NBG de initiatiefnemer van de bijeenkomsten: hij enthousiasmeerde enkele van zijn eigen kerkleden om mee te doen en nodigde wat leden van een naburige Nederlandse gereformeerde kerk uit met wie hij al eerder contact had gelegd, maar nog nooit iets concreets georganiseerd had.²²⁰

Pastor Ekpo kijkt positief terug op de bijbelstudie. Hij geeft aan dat de Nederlandse deelnemers veel geleerd hebben over Afrikaanse cultuur (specifiek noemt hij gastvrijheid) en dat hijzelf meer geleerd heeft over Nederlandse theologie. Daarnaast geeft hij aan dat veel kerken wel interculturele relaties willen opbouwen, maar niet goed weten hoe ze daarmee moeten beginnen. Volgens hem is een gezamenlijke bijbelstudie een perfecte manier om zo'n relatie aan te gaan. Wel noemt hij dat op een praktisch niveau cultuurverschillen hier en daar een rol hebben gespeeld in het verloop van de bijbelstudie:

We fixed this, the starting time, we had the starting time at six o'clock. Six o'clock in the Dutch context is dinner time. Isn't it? So that was a mistake we made the first night. And we discovered that the second night, or the second session, people turned up. Because we moved the time to 7:30.²²¹

²¹⁵ "Multiculturele groep: Lees het bijbelboek Ruth," Protestantse Kerk, 2-5-2022, <https://protestantsekerk.nl/idee/lees-het-bijbelboek-ruth-met-een-multiculturele-groep/>.

²¹⁶ Samuel Ekpo, online interview door Anna Kornelis, 28-3-2023.

²¹⁷ Zie bijlage 7 voor het werkmateriaal van *Bible Connect*.

²¹⁸ Ekpo, interview.

²¹⁹ Ekpo, interview.

²²⁰ Ekpo, interview.

²²¹ Ekpo, interview.

Ook signaleerde hij in eerste instantie terughoudendheid bij de Nederlandse deelnemers, maar die werd snel overbrugd toen ze wendden aan de open sfeer. De bijbelstudie blijkt zelfs een opstap te zijn naar nauwere samenwerking: pastor Ekpo is uitgenodigd door één van de Nederlandse deelnemers om in van oorsprong Nederlandse kerken te komen preken en de Nederlandse kerkleden komen weleens langs bij een dienst van de RCCG. Anderzijds is de prioritering soms lastig: mensen hebben veel andere dingen te doen waar ze ook druk mee zijn (zo zitten de Nederlandse kerkleden in een kerkfusie en zijn de RCCG-leden in principe allemaal vrijwilligers die naast hun inzet voor de kerk ook banen hebben). Voor Ekpo is dit iets waar je altijd tijd in moet blijven steken:

I discovered that they [other RCCG churches] only invite the Dutch churches, only when they have special programs. But we must be able to build a relationship and maintain it.²²²

Ekpo benadrukt het belang van een gelijkwaardige uitwisseling in een informele setting:

The negative experiences that could have happened, is when we assume the role of being an expert. (...) Our Dutch counterpart coming in as an expert. After all, they are white, so to say, coming with that superiority, or supremacy. So at this point we were able to leave all of this prejudice behind. We left all the racial as behind, we saw ourselves as the body of Christ. So when we come with that mentality, that they will see ourselves as the body of Christ, it will be very easy to connect. And I believe in, also having the setting very informal. When you make it too formal and rigid, I don't think it will be successful.²²³

Hij legt ook expliciet een link tussen reflectie op het koloniale verleden en de huidige samenleving:

Yes, in the past, we had this white supremacy, and colonialism, and subjugation and all of that. It's there. But this is a different era. Black people are getting empowered. Migrant communities are getting empowered. Things are changing. There's a lot of awareness now.²²⁴

It is not enough to reflect. In addition to the reflection, there's need for empowerment. Otherwise who is it benefiting? (...) Is it benefitting the oppressor or the oppressed?²²⁵

Ook signaleert hij dat echte gelijkwaardigheid nog niet bereikt is:

I would say it's a learning curve for both of us. For both the migrant and international churches. So when you say equal, um, I would not say we are equal yet. But maybe we are equal in Christ, but equal in terms of oppressions – I think we are different. And the difference makes it beautiful if we address it well. (...) We are not equal yet.

²²² Ekpo, interview.

²²³ Ekpo, interview.

²²⁴ Ekpo, interview.

²²⁵ Ekpo, interview.

We're only equal in Christ. No Dutch, no African, we're one in Christ. But we are quite different in our ways of doing things. We are not equal. Because we have different backgrounds, different ways of thinking, ways of expressing things – so we are not equal.²²⁶

Beleidsevaluatie

Pastor Ekpo geeft aan dat hij in zijn lokale kerkelijke beleid het contact met van oorsprong Nederlandse kerken heeft opgenomen, en dat hij daardoor in feite vooruitloopt op het beleid van de nationale RCCG in plaats van het overkoepelende beleid te volgen.²²⁷

De RCCG is niet bij de RvK aangesloten, maar wel bij SKIN.²²⁸ Daarom zal ik de beleidsevaluatie uitvoeren op basis van de door SKIN geformuleerde beleidsdoelen. Zoals eerder besproken heeft SKIN een tweeledig beleidsdoel geformuleerd dat enerzijds bestaat uit samenwerking stimuleren en anderzijds uit conflicten oplossen en voorkomen, met het einddoel “lokale kerken stimuleren, enthousiasmeren en ondersteunen om vergelijkbare initiatieven te ontplooiën.”²²⁹ Van conflicten was (net als bij de andere casussen) geen sprake. Wel heeft de bijbelstudie duidelijk geleid tot stimulering van samenwerking: pastor Ekpo is uitgenodigd om in van oorsprong Nederlandse kerken te komen preken en hij noemde de bijbelstudie “a beginning of a new friendship.”²³⁰

Het lijkt er dus op dat het doel van SKIN bereikt wordt, maar het is de vraag in hoeverre dat ook daadwerkelijk te danken is aan het beleid van SKIN: pastor Ekpo heeft vooral op eigen initiatief een relatie opgebouwd en hierbij niet gebruikgemaakt van de diensten die in het beleidsplan van SKIN geformuleerd zijn. Hij geeft aan dat hij wel behoefte zou hebben aan meer ondersteuning van SKIN. Hij doelt vooral op financiële steun en dus minder op inhoudelijke hulp. Wel geeft hij hierbij aan dat hij al weet wat SKIN kan bieden en dat hetzelfde misschien niet geldt voor andere internationale kerken. Hij ziet hier ook een brug tussen het lokale en het nationale niveau, omdat SKIN de kerken kan helpen en de kerken op hun beurt lokaal actief zijn.²³¹

5.4 Conclusie

De drie casussen belichten elk een andere manier om vorm te geven aan interculturele contacten. Gezien de grote diversiteit van internationale kerken lijkt het logisch dat niet elke aanpak hetzelfde werkt voor alle kerken. Dat komt overeen met wat de verbindend specialist internationale kerken van de PKN aangaf: “Wij kunnen niet zeggen: dat zijn de tips, als je dat en dat en dat gaat doen, dan gaat het lukken. Dat kan niet.”²³²

²²⁶ Ekpo, interview.

²²⁷ Ekpo, interview.

²²⁸ SKIN, “Deelnemende kerken.”

²²⁹ SKIN, *Beleidsnota SKIN 2019-2024*.

²³⁰ Ekpo, interview.

²³¹ Ekpo, interview.

²³² Verbindend specialist internationale kerken PKN, 24-1-2023.

Voor de Westerkerk, een toonaangevende kerk in het centrum van Amsterdam die een duidelijke connectie heeft met het koloniale verleden, is de reflectie op dit verleden op dit moment het belangrijkste, waarin samenwerking gezocht wordt met de Lutherse kerk en de EBG, die ook een urgentie voelen in hun connectie met dit onderwerp. Voor een kerk als de PERKI is het relatief makkelijk om een dienst met een van oorsprong Nederlandse kerk te organiseren omdat die wat geloofsbeleving betreft op elkaar lijken, een bevinding die door zowel door de PKN- als de RCCG-kerk onderschreven wordt. Daarom zoekt de RCCG samenwerking in de vorm van een gezamenlijke bijbelstudie, waar theologische en culturele uitwisselingen centraal staan.

Erg opvallend is dat alle respondenten aangeven dat hun inzet om interculturele contacten aan te gaan voortkomt vanuit een persoonlijke motivatie en expliciet niet uit beleid van bovenaf. De PERKI en RCCG voeren hier hun eigen beleid op; voor de PKN-kerken gaat het eerder om spontaan contact en is er dus geen sprake van specifiek beleid op dit gebied. Dit betekent dat, ook als bepaalde beleidsdoelen bereikt worden, dit bij geen van de casussen wordt veroorzaakt door effectief beleid. De signalering van de predikant van de Westerkerk dat de PKA beleid maakte op het koloniale verleden zonder enige betrokkenheid bij de activiteiten die al door de Westerkerk georganiseerd werden is illustratief voor het gebrek aan goede aansluiting tussen beleid en praktijk.

Een belangrijke consequentie hiervan is dat er in geen van de casussen sprake is van systematisch ingevulde samenwerking: de Westerkerk heeft in de afgelopen periode zo nu en dan een activiteit rondom het koloniale verleden georganiseerd en geeft aan minder bereikt te hebben dan gewenst; de PKN- en PERKI-kerk hebben eenmaal per jaar een gezamenlijke dienst (en de PKN-kerk heeft weinig contact met hun drie andere huurders); en de RCCG staat aan het begin van een samenwerking waarvan nog niet duidelijk is hoe die zich verder zal ontwikkelen. Bovendien gaven meerdere respondenten aan dat contact snel kan verwateren omdat het niet altijd als prioriteit wordt beschouwd. Dit laat zien dat effectief beleid zou kunnen faciliteren dat de activiteiten minder sporadisch plaatsvinden en dat de relaties minder kwetsbaar worden.

Het grootste probleem hierbij wordt duidelijk geïllustreerd door de desinteresse die de predikant van de Westerkerk signaleerde onder zijn collega-predikanten en de suggestie van de PERKI-adviseur om gemeentes te korten als ze geen interculturele contacten aangaan: beleid kan lokale kerken niet dwingen om activiteiten te ondernemen waar zij geen zin in hebben. Uiteindelijk moet, wat het beleid ook voorschrijft, de motivatie en uitvoering vanuit gemeentes zelf komen. Kerkleiders geven aan hierbij deels afhankelijk te zijn van hun leden, die vaak terughoudend zijn. Kerkleiders zijn hier bij uitstek de brug tussen landelijk beleid en lokale uitvoering: zij kunnen hun leden inspireren en enthousiasmeren voor interculturele samenwerking. Koepelorganisaties kunnen op hun beurt weer hun best doen om kerkleiders te inspireren, maar zolang zij niet kunnen eisen of dwingen blijft het beleid een mate van vrijblijvendheid houden. Deze bevinding komt overeen met wat Kirsten van der Ham in haar onderzoek signaleerde: het beleid is onvoldoende expliciet over de benodigde veranderingen en er is een gat tussen goede wil vanuit het beleid en de prioritering onder kerkleden zelf.²³³

²³³ Van der Ham, "White racism," 7-9.

Het boek van Hoogerwerf noemt een aantal voorwaarden voor succesvolle beleidsuitvoering, waaronder gedetailleerde bepaling van het beleid en de taken, perfecte communicatie tussen de betrokkenen, en het vermogen van de beleidsbepalers om volledige gehoorzaamheid van de betrokkenen te eisen en bewerkstelligen.²³⁴ De beleidsanalyse en case studies maken duidelijk dat beleid niet altijd voldoende gedetailleerd is; dat wanneer er wel gedetailleerd beleid is, zoals bij SKIN, dit niet altijd bekend is bij lokale kerken; en dat koepelorganisaties niet in staat zijn betrokkenheid te eisen van lokale gemeenten. Dit zijn dus de punten die de beleidseffectiviteit in de weg staan.

²³⁴ J.C. Coolsma, "De uitvoering van overheidsbeleid," in *Overheidsbeleid: Een inleiding in de beleidswetenschap*, 8^e druk, red. A. Hoogerwerf en M. Herweijer (Alphen aan den Rijn: Kluwer, 2008), 123-127.

6 Conclusie

Hoe gaan kerkelijke organisaties in Nederland om met de multiculturaliteit van het christendom in Nederland en interculturele contacten tussen van oorsprong Nederlandse kerken en internationale kerken, specifiek in het licht van hedendaagse discussies rond ras, etniciteit, racisme en kolonialisme?

Ten tijde van het kolonialisme werd slavernij, op enkele uitzonderingen na, theologisch verantwoord. De staatskerk profiteerde van slavernij in de vorm van donaties van plantagehouders en slavenhandelaren, of predikanten in de koloniën die werden uitbetaald in slaven. Verschillende kerkgemeenten bezaten slaven of waren anderszins betrokken bij de exploitatie van totslaafgemaakten. Ook werd het christelijke geloof door zendelingen verspreid in de koloniën. Dit leidde tot het ontstaan van nieuwe religieuze stromingen zoals brua en winti, waarin het christendom vermengd werd met oorspronkelijke religies van totslaafgemaakten. Tegen deze “heidense” praktijken traden kerken streng op. Na afschaffing van de slavernij moesten totslaafgemaakten zich bekeren tot het christendom voordat ze vrijgelaten mochten worden.

Om de huidige maatschappelijke context te begrijpen zijn vier thema’s van belang: de Zwarte Pietendiscussie, de Black Lives Matter-beweging, de toeslagenaffaire en de excuses door de Nederlandse staat voor diens aandeel in de slavernij. Deze gebeurtenissen laten zien dat kwesties rondom racisme steeds meer bespreekbaar worden. Nederland lijkt het zelfbeeld te hebben onracistisch te zijn, hoewel de aanwezigheid van institutioneel racisme en strenge integratiewetgeving het tegendeel bewijzen. Ras werkt hierbij als “floating signifier” die momenteel vooral cultureel-religieus wordt ingevuld in de vorm van vijandigheid jegens de islam. Daarom kan er gesproken worden van een (seculier-)christelijk privilege, wat de relatief onzichtbare groep christenen met een migratieachtergrond (vooral degenen afkomstig uit Arabische of Afrikaanse landen) in een vreemde positie brengt.

In Nederland gevestigde kerken besteden regelmatig aandacht aan de besproken thema’s: in 2019 is de werkgroep Heilzame verwerking van het slavernijverleden opgericht en in 2023 had de Week van het Gebed voor eenheid van christenen het thema “onrecht en racisme” en publiceerde het Nederlands-Vlaams Bijbelgenootschap (NBG) het boekje *Geroepen om vrij te zijn* om christenen in gesprek te laten gaan over de slavernij.

Beleidsmatig gezien besteden de overkoepelende organisaties SKIN, RvK en PKN allemaal aandacht aan de multiculturaliteit van het christendom: zij hebben allemaal passages over interculturele contacten tussen christenen in hun beleidsstukken opgenomen. SKIN is het meest concreet in wat ze hiermee willen en de RvK is juist erg abstract. Wel heeft de RvK een netwerkgroep over het slavernijverleden om het beleid rondom de herdenking van de afschaffing van de slavernij te concretiseren. De PKN concretiseert hun beleid door verbindend specialisten internationale kerken in dienst te hebben die een brug vormen tussen van oorsprong Nederlandse PKN-kerken en internationale kerken. Deze specialisten onderhouden contacten met relevante organisaties en zijn betrokken bij allerlei initiatieven en activiteiten op intercultureel gebied, waaronder een groot onderzoek naar het koloniale verleden van de kerk. Ook is de PKN de enige van de drie die expliciet het belang van gelijkwaardigheid noemt en aandacht besteedt aan het kerkelijke koloniale verleden in de

beleidsstukken. Termen als racisme en etniciteit komen nauwelijks voor bij alle organisaties, wat past in het beeld van de Nederlandse maatschappelijke context. Wel ontwikkelt de PKN materiaal om reflectie op het verleden in lokale kerken op gang te brengen.

Naast hun beleidsplannen publiceerden SKIN en de RvK verklaringen naar aanleiding van de Black Lives Matter-protesten. Deze laten hun maatschappelijke betrokkenheid zien maar lijken geen specifieke praktische consequenties te hebben.

Op lokaal niveau zijn er verschillende manieren om om te gaan met de multiculturaliteit van het christendom. Voorbeelden hiervan zijn reflectie op het koloniale verleden zoals in de Westerkerk in Amsterdam; een gezamenlijke dienst zoals door een lokale PKN- en PERKI-gemeente georganiseerd wordt; en een interculturele bijbelstudie zoals uitgevoerd door een lokale RCCG-kerk. Deze initiatieven zijn eerder uitzondering dan regel: de meeste lokale kerken zijn weinig actief in het bouwen van interculturele relaties met andere christenen.

De maatschappelijke context beïnvloedt de initiatieven op verschillende manieren. Alle respondenten hechten hier belang aan, maar elk met andere invalshoeken: voor de PERKI-gemeente spelen noch het koloniale verleden noch huidige maatschappelijke kwesties een rol in hun contact met van oorsprong Nederlandse kerken; voor de PKN-kerk is dit afhankelijk van met welke kerk zij samenwerken; de Westerkerk reflecteert actief op het kolonialisme en erkent een connectie tussen verleden en heden; en de RCCG-kerk benadrukt juist dat enkel reflectie niet genoeg is en dat het tijd is voor empowerment.

Het is dus duidelijk dat niet alle onderdelen die in het beleid genoemd worden even belangrijk geacht worden in individuele lokale kerkgemeenten. Deze case studies gaan om gemeenten die hier al meer mee bezig zijn dan de gemiddelde kerk, en alle respondenten geven aan dat dit komt vanuit persoonlijke motivatie en niet door beleid van bovenaf. Op basis van deze case studies lijkt het beleid dus niet effectief te zijn. Hierdoor blijven samenwerkingen steken op sporadisch niveau en blijven relaties kwetsbaar omdat zij afhankelijk zijn van persoonlijke prioritering van de initiatiefnemers. De beleidsuitvoering is vooral zwak op het gebied van gedetailleerde beleidsbepaling en communicatie tussen de betrokkenen. Daarnaast is het beleid weinig dwingend; het is echter de vraag in hoeverre daar iets aan veranderd kan worden.

7 Reflectie

Allereerst is het van belang om te reflecteren op mijn eigen positie ten opzichte van het onderzochte. Als religiewetenschapper is het nuttig om een neutraal buitenstaandersperspectief in te kunnen nemen. Door mijn seculiere achtergrond was dat voor mij relatief makkelijk, hoewel een belangrijke kanttekening hierbij is dat ook seculariteit van zichzelf niet neutraal is. Met de multiculturaliteit van het christendom in Nederland was ik al redelijk bekend, dankzij mijn stage-ervaring bij SKIN, waar ik verschillende internationale kerken bezocht heb en veel christenen met een migratieachtergrond heb kunnen spreken over hun kerken en geloofsbeleving. Toch kan ik mijn eigen achtergrond als witte Nederlander zonder migratieachtergrond niet uitwissen: ik kan niet spreken namens christenen met een migratieachtergrond en ben verankerd in het witte, seculier-christelijke privilege van Sophie Lauwers dat ik in hoofdstuk 3 noemde. Uiteraard kan dit, in combinatie met allerlei andere aspecten (van duidelijk zichtbare dingen zoals mijn vrouw-zijn of mijn accent tot kleine details zoals de Pride-vlag op mijn gympen) invloed hebben gehad op wat de geïnterviewden wel of juist niet aan mij wilden vertellen.

Ook de keuze van de casussen heeft uiteraard invloed gehad op de resultaten. De casus van de Westerkerk heb ik zelf gekozen om de invalshoek van het kolonialisme te vertegenwoordigen; de twee andere casussen zijn vanuit SKIN voorgedragen om ervoor te zorgen dat zij een representatief beeld geven van welke interculturele contacten zoal plaatsvinden. Ik had bij SKIN aangegeven dat het niet zozeer de bedoeling was om alleen succesverhalen in beeld te brengen, maar om een goed beeld te geven van hoe zulke contacten verlopen. Wel zorgde de bemiddeling van SKIN ervoor dat ik alleen in contact kwam met kerken die al banden hebben met SKIN; het valt bovendien op dat zowel de vertegenwoordiger van de PERKI- als van de RCCG-kerk sleutelposities hebben in kerkelijke organisaties (de PERKI-adviseur maakt deel uit van de Dienstenorganisatie van de PKN en pastor Ekpo is in dienst bij het NBG), wat de vraag oproept in hoeverre zij representatief zijn voor de gemiddelde internationale kerk.

Ook de aanpak van halfgestructureerde interviews heeft invloed gehad op de resultaten. De bedoeling was dat dit tot een organisch gespreksverloop zou leiden waarbij de respondenten de ruimte krijgen om uit te wijden over onderwerpen die bij een formelere vragenlijst misschien niet of minder naar voren zouden komen. Het succes hiervan bleek vooral afhankelijk van de respondenten zelf; sommige van hen vertelden vanzelf al vrij uitgebreid, anderen waren beknopter en doelgerichter in hun antwoorden, waardoor het gesprek misschien eerder gestructureerd dan halfgestructureerd was.

Wat de analyses betreft was de grounded theory een nuttige benadering. Het gebruiken en vergelijken van coderingen dwong me telkens om dicht bij de teksten te blijven en maakte inzichtelijk waar ik op moest letten.

Voor het scherp krijgen van de vraagstelling vormden gevoeligheden rondom de term “racisme” een uitdaging. In eerste instantie waren de eerste twee deelvragen sterk gefocust op racisme, maar omdat de maatschappelijke context breder is dan enkel racisme en ook nauw samenhangt met de geschiedenis van het kolonialisme, was dit te nauw en moest dit verbreed worden. Daarnaast focuste ik in eerste instantie op “interculturele contacten,”

terwijl reflectie op het verleden niet per se in een verband van interculturele contacten hoeft te gebeuren. Hieruit is de bredere term “de multiculturaliteit van het christendom” in de hoofdvraag voortgekomen.

Het laatste waarop ik wil reflecteren is de aanwezigheid van cultuurverschillen: door meerdere kerken werd aangegeven dat cultuurverschillen grote invloed kunnen hebben op een mogelijke samenwerking. Zowel de PERKI- als de PKN-gemeente die een gezamenlijke dienst hadden georganiseerd gaven aan dat hun samenwerking zo succesvol was, mede doordat deze twee kerken relatief veel met elkaar gemeen hebben wat geloofsbeleving betreft: beide kerken zijn ingetogen en hebben dezelfde liturgische focus. De PKN-kerk gaf aan dat het moeilijker zou zijn om vorm te geven aan een gezamenlijke dienst met andere kerken die bij hen huren, vooral de Afrikaanse kerk, omdat de verschillen daartussen groter zijn, en de predikant van de Westerkerk sprak in soortgelijke bewoordingen over de geloofsbeleving van evangelische kerken. Omdat ik voor mijn stage bij SKIN al kerkdiensten van diverse internationale kerken bezocht had, had ik niet verwacht dat ik op dat gebied voor verrassingen zou komen te staan. Ik had er echter geen rekening mee gehouden dat het niet alleen gaat om verschillen in geloofsbeleving, maar ook om bredere culturele verschillen en dat die ook invloed hebben op de benadering van de interviews. Een interview afnemen voor een scriptie werd door van oorsprong Nederlandse kerken over het algemeen gezien als een zakelijke aangelegenheid, terwijl ik door de respondenten met een migratieachtergrond vaker werd uitgenodigd voor een maaltijd of een kerkdienst, waardoor er een meer persoonlijke relatie werd opgebouwd voorafgaand aan de zakelijke afspraak. Ik kan me goed voorstellen dat zulke verschillen in benadering ook het verloop van interculturele contacten tussen kerken beïnvloeden, vooral als de betrokkenen hier geen ervaring mee hebben en de verwachtingen niet op elkaar aansluiten. Bewustzijn van cultuurverschillen, in combinatie met het besef dat er geen “one size fits all”-benadering mogelijk is, is dus van essentieel belang.

Literatuurlijst

- Beek, Marije van. "Groot onderzoek naar met slavernij besmet kerkelijk verleden." *Trouw*, 12-10-2021. <https://www.trouw.nl/religie-filosofie/groot-onderzoek-naar-met-slavernij-besmet-kerkelijk-verleden~bc907a17/>.
- Boeije, Hennie. "Kwalitatief onderzoek." In *Onderzoeksmethoden*, zevende geheel herziene druk, red. Harm 't Hart, Hennie Boeije en Joop Hox, 253-289. Amsterdam: Boom onderwijs, 2005.
- Boeker, Egbert, Rhoinde Doth, Urwin Vyent en Andreas Wöhle. *Heilzame verwerking van het slavernijverleden voor 'wit' en 'zwart.'* Amsterdam: Stichting Lutherse Uitgeverij & Boekhandel, 2020.
- Derksen, Maaïke. "On their Javanese sprout we need to graft the European civilization: Fashioning local intermediaries in the Dutch Catholic mission, 1900-1942." *Tijdschrift voor genderstudies* 19, no. 1 (2014): 29-55.
- Eschbach, Hans. *Kerken delen*. Rotterdam: SKIN-Rotterdam, 2017.
- Essed, Philomena en Isabel Hoving. *Dutch racism*. Amsterdam: Rodopi, 2014.
- Ferrier, Kathleen. *Migrantenkerken*. Kampen: Uitgeverij Kok, 2002.
- Frederiks, Martha. "Journeying towards multiculturalism? The relationship between immigrant Christians and Dutch indigenous churches." *Journal of religion in Europe* 3 (2010): 125-154.
- Geels, Maartje. "Reconstructie: De lange weg naar 'overhaaste' slavernij-excuses." *NOS*, 16-12-2022. <https://nos.nl/collectie/13918/artikel/2456612-reconstructie-de-lange-weg-naar-overhaaste-slavernij-excuses>.
- Gomes, Patricia. *Denken over de trans-Atlantische slavernij en racisme*. Hilversum: Verloren, 2022.
- Ham, Kirsten van der. "White racism and Dutch churches: in search of liberative practices." *NTT Journal for theology and the study of religion*, 77, no. 1 (2023): 1-21.
- Harink, Klaas. "Migranten in witte kerken als voorproefje van het koninkrijk." *Nederlands Dagblad*, 13-6-2022. <https://www.nd.nl/opinie/opinie/1128832/migranten-in-witte-kerken-als-voorproefje-van-het-koninkrijk>.
- Hart, Joep de. "Ontwikkelingen in de kerkelijkheid en private godsdienstige activiteiten." In *Christenen in Nederland: Kerkelijke deelname en christelijke geloofsgedrag*, red. Joep de Hart en Pepijn van Houwelingen, 35-74. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2018.
- Heilzame Verwerking van het slavernijverleden voor wit en zwart. "Slavernij erfenis." Geraadpleegd op 17-3-2023. <https://slavernijerfenis.com/about/>.

- Hoogerwerf, A. "Beleid berust op veronderstellingen: de beleidstheorie." *Acta Politica* 19, no. 4 (1984): 493-531.
- Hoogerwerf, A. en M. Herweijer. *Overheidsbeleid: Een inleiding in de beleidswetenschap*, 8^e druk. Alphen aan den Rijn: Kluwer, 2008.
- Houwelingen, Pepijn van. "Migrantenkerken in Nederland." In *Christenen in Nederland: Kerkelijke deelname en christelijke geloofsvrijheid*, red. Joep de Hart en Pepijn van Houwelingen, 98-115. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2018.
- Jensen, Eric. *Notes on data analysis following grounded theory approach*, 17-2-2012.
- Lauwers, Sophie. "Religion, secularity, culture? Investigating Christian privilege in Western Europe." *Ethnicities* 0 (2022): 1-23.
- Lentin, Alana. "Europe and the silence about race." *European Journal of Social Theory* 11, no. 4 (2008): 487-503.
- Meulen, Marten van der. "The continuing importance of the local. African churches and the search for worship space in Amsterdam," *African Diaspora* 2 (2009): 159-181.
- MissieNederland, Raad van Kerken en SKIN. "Week van gebed voor eenheid." Geraadpleegd op 17-3-2023. <https://www.weekvangebed.nl/>.
- Mulder, Elly. "Kerken en het koloniaal verleden: Religieuze standpunten over slavenemancipatie in Nederland tussen 1840 en 1863." *Radix* 43, no. 4 (2017): 203-214.
- Nederlands-Vlaams Bijbelgenootschap. "Intercultureel boekje over de Bijbel en slavernij." 23-3-2023. <https://www.bijbelgenootschap.nl/nieuws/intercultureel-boekje-over-de-bijbel-en-slavernij/>.
- NOS. "Nazaten en onderzoekers noemen excuses 'historisch', maar ook kritische noten." 19-12-2022. <https://nos.nl/collectie/13918/artikel/2457051-nazaten-en-onderzoekers-noemen-excuses-historisch-maar-ook-kritische-noten>.
- Oostindie, Gert. "The Enlightenment, Christianity and the Surinamese slave." *The Journal of Caribbean history* 26, no. 2 (1992): 148-152.
- Protestantse Kerk. *De toekomst open tegemoet*. 8-1-2021.
- Protestantse Kerk. "In Amsterdam is een pioniersplek voor Arabische protestanten." 2-1-2018. <https://protestantsekerk.nl/nieuws/arabische-protestanten/>.
- Protestantse Kerk. "Multiculturele groep: Lees het bijbelboek Ruth." Laatst bijgewerkt op 2-5-2022. <https://protestantsekerk.nl/idee/lees-het-bijbelboek-ruth-met-een-multiculturele-groep/>.
- Protestantse Kerk. "Protestantse gemeente PERKI bevestigt vier wijkkerkenraden in één keer." 22-8-2018. <https://protestantsekerk.nl/nieuws/protestantse-gemeente-perki-bevestigt-vier-wijkkerkenraden-in-a-a-n-keer/>.

Protestantse kerk. "Protestantse Kerk en migrantenkerken." Laatst bijgewerkt 2-2022. <https://protestantsekerk.nl/verdieping/protestantse-kerk-en-migrantenkerken/>.

Protestantse Kerk. "Reizende tentoonstelling over ons slavernijverleden." 16-12-2021. <https://protestantsekerk.nl/nieuws/reizende-tentoonstelling-over-ons-slavernijverleden/>.

Protestantse Kerk. "Urdu-gemeente eerste migrantenkerk die onderdeel wordt van Protestantse Kerk." 24-4-2015. <https://protestantsekerk.nl/nieuws/urdu-gemeente-eerste-migrantenkerk-die-onderdeel-wordt-van-protestantse-kerk/>.

Protestantse Kerk. *Van U is de toekomst*. 8-2020.

Protestantse Theologische Universiteit. "Kerk en slavernij." Geraadpleegd op 11-2-2023. <https://www.pthu.nl/kerk-en-slavernij/>.

Raad van Kerken in Nederland. "40 jaar tegen racisme." 20-5-2009. <https://www.raadvankerken.nl/nieuws/2009/05/40-jaar-tegen-racisme/>.

Raad van Kerken in Nederland. *Beleidsplan 2021-2025*.

Raad van Kerken in Nederland. "Het slavernijverleden en de kerken." 15-12-2022. <https://www.raadvankerken.nl/nieuws/2022/12/het-slavernijverleden-en-de-kerken/>.

Raad van Kerken in Nederland. "Lidkerken." Geraadpleegd op 23-1-2023. <https://www.raadvankerken.nl/organisatie/lidkerken/>.

Raad van Kerken in Nederland. "Netwerkgroep 2023 slavernijverleden." Geraadpleegd op 26-1-2023. <https://www.raadvankerken.nl/organisatie/projectgroepen/groep-rvk-2023-slavernijverleden/>.

Raad van Kerken in Nederland. "Raad van Kerken over slavernijverleden." 13-7-2020. <https://www.raadvankerken.nl/nieuws/2020/07/raad-van-kerken-over-slavernijverleden/>.

Raad van Kerken in Nederland. *Visie en missie van de Raad van Kerken in Nederland*.

Schenk, Leoni en Anneke Polak. "Onderzoekers verbaasd dat kabinet omvangrijke slavernij in de Oost negeert." *NOS*, 8-12-2022. <https://nos.nl/collectie/13918/artikel/2455460-onderzoekers-verbaasd-dat-kabinet-omvangrijke-slavernij-in-de-oost-negeert>.

Schmeets, Hans. "Ontwikkelingen in religieuze betrokkenheid." In *Wie is religieus, en wie niet?*, red. Hans Schmeets, 5-6. Den Haag: Centraal Bureau voor Statistiek, 2018.

SKIN. *Beleidsnota SKIN 2019 – 2024*.

SKIN. "Deelnemende kerken." Geraadpleegd op 17-12-2022. <https://skinkerken.wixsite.com/skin/lidkerken-skin>.

SKIN. "Gids internationale kerken Nederland." Geraadpleegd op 30-3-2023. <https://migrantenkerken.nl/>.

SKIN. "Over SKIN." Geraadpleegd op 17-12-2022. <https://skinkerken.wixsite.com/skin/over-skin>.

SKIN. *Verklaring tegen racisme*. 5-6-2020.

SKIN. "Wat wij doen." Geraadpleegd op 23-1-2023.
<https://skinkerken.wixsite.com/skin/doelstellingen>.

Snow, David, Calvin Morrill en Leon Anderson. "Elaborating analytic ethnography: Linking fieldwork and theory." *Ethnography* 4, no. 2 (2003): 181-200.

Stoutjesdijk, Martijn. *De rol van de protestantse kerk bij het Nederlands slavernijverleden*. Amsterdam: Protestantse Theologische Universiteit, 2023.

Topolski, Anya. "The race-religion constellation: A European contrivution to the critical philosophy of race." *Critical philosophy of race* 6, no. 1 (2018): 58-81.

Vrije Universiteit Amsterdam. "Postacademische ambtsopleiding tot migrantenpastor en kerkleider." Geraadpleegd op 19-4-2023.
<https://vu.nl/nl/onderwijs/professionals/cursussen-opleidingen/postacademische-ambtsopleiding-tot-migrantenpastor-en-kerkleider/inleiding>.

Waalse Kerken. "Geschiedenis." Geraadpleegd op 18-3-2023.
<https://www.egliseswallonnes.nl/nl/geschiedenis/>.

Walker, Diane en Florence Myrick. "Grounded theory: An exploration of process and procedure." *Qualitative health research* 16, no. 4 (2006): 547-559.

Wekker, Gloria. *Witte onschuld: paradoxen van kolonialisme en ras*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2018.

Bijlage 1: Vragenlijsten

Vragenlijst PKN-beleid

Wat doet u als “verbindend specialist internationale kerken” precies?

Sinds wanneer bestaat deze functie?

Over de beleidsdocumenten: (visienota “Van u is de toekomst” en bijbehorend beleidskader “De toekomst open tegemoet)

In deze documenten wordt ingegaan op de relatie van PKN-kerken met internationale kerken.

- Is het beleid een wens of zijn er concrete doelen die behaald moeten worden?
- Hoe wordt ervoor gezorgd dat dit beleid doorwerkt naar de individuele kerken?

De beleidsdocumenten benadrukken vooral het belang van lokale ontmoeting tussen kerken van verschillende etnische achtergronden.

- Gebeurt dit al genoeg?
- Wat doet de PKN om dit te stimuleren?
- In het beleidsdocument staat dat de PKN begeleiding en ondersteuning wil bieden aan gemeenten die op zoek zijn naar contact met een internationale kerk. In hoeverre gebeurt dat op dit moment?
- Heeft de PKN praktische tips voor samenwerking vindbaar gepubliceerd voor kerken die willen samenwerken?

Vanuit internationale kerken hoor je regelmatig dat het contact met Nederlandse kerken naar hun idee niet gelijkwaardig is, bijv. dat deze kerken hen willen “helpen” of dat er een grote nadruk wordt gelegd op hoe “exotisch” ze zijn en dat ze daardoor het idee hebben dat ze niet helemaal serieus worden genomen.

- Zijn die geluiden ook bij de PKN bekend?
- Wat doet de PKN om ervoor te zorgen dat het contact gelijkwaardiger wordt?

Een ander kritiekpunt van sommige internationale kerken is dat zij geen behoefte hebben aan samenwerking zolang de PKN niet reflecteert op de rol die Nederlandse kerken hadden bij de slavernij. Ik las dat de PKN daarom in 2021 een samenwerking is aangegaan met de PThU om hun aandeel in het slavernijverleden te onderzoeken.

- Hoe staat het er op dit moment voor met het onderzoek? Is de PKN daar nog steeds actief bij betrokken?

- Wat hoopt de PKN te bereiken met het onderzoek?
- Worden migrantenkerken die daar behoefte aan hebben, betrokken bij dit onderzoek?
- Hoe werken de uitkomsten van het onderzoek door in de lokale gemeentes?
- Worden er naast het onderzoek nog andere dingen gedaan om op het slavernijverleden te reflecteren?
- Zijn er al resultaten gepubliceerd? / Wanneer worden de resultaten gepubliceerd?

Sinds een paar jaar zijn er enkele internationale kerken (Urdu en PERKI) toegetreden tot de PKN als “bijzondere gemeente.”

- Zijn er, na de Urdu en PERKI gemeenten, nog andere internationale kerken bijgekomen?
- Wat is het verschil tussen een bijzondere en een “gewone” gemeente?
- Waarom is er voor deze constructie gekozen en niet voor volledige toetreding?
- Wat zijn de ervaringen met de bijzondere gemeenten tot nu toe?
- Hoe staat de PKN tegenover het (volledig) opnemen van internationale kerken in de organisatie?
- En hoe denken internationale kerken hier zelf over?
- Hoe ziet de PKN de opname van internationale kerken in hun structuur in de toekomst voor zich? Wat is de wens / wat is haalbaar?

En verder:

- Zijn er naast de visienota “Van U is de toekomst” en bijbehorende beleidsnota, nog andere belangrijke beleidsdocumenten over dit onderwerp?
- Zijn er nog andere belangrijke ontwikkelingen of initiatieven die nog niet zijn genoemd?
- Wilt u nog iets toevoegen?
- Heeft u nog vragen voor mij?

Vragenlijst Westerkerk

De PKN is de laatste jaren wat actiever bezig met reflecteren op de rol van de Nederlandse kerken in het slavernijverleden.

- Wat doet de Westerkerk op dit gebied?
- Vorig jaar was er een tentoonstelling over het kerkelijke slavernijverleden. Wat waren de ervaringen hiermee?
 - o Was de tentoonstelling goed bezocht?
 - o Heeft de tentoonstelling het gesprek over het slavernijverleden op gang gebracht binnen de gemeente? (En in andere gemeenten?)
 - o Was het de moeite waard?
- Hoe gaat de Westerkerk om met de aanwezigheid van praalgraven van slavenhandelaren in de kerk?
- Betreft de Westerkerk ook internationale kerken uit de buurt bij de verwerking van het verleden?

Ook op landelijk niveau geeft de PKN aan dat het belangrijk is om stil te staan bij het slavernijverleden.

- Komt de interesse in het slavernijverleden vanuit de Westerkerk voort uit het centrale PKN-beleid, of staat dat hier los van?

In het beleidsplan van de PKN staat dat het streven is om een oecumenische gemeenschap te zijn, waarbij het gaat om geloofsverbinding met christenen uit andere culturen, en waar mogelijk ook om concrete samenwerking. Het accent ligt daarbij vooral op lokale ontmoeting, dus contact en samenwerking met andere kerken op lokaal niveau.

- Heeft de Westerkerk op dit moment zulke contacten met andere kerken in de buurt?

En verder:

- Zijn er nog andere belangrijke ontwikkelingen of initiatieven die nog niet zijn genoemd?
- Wilt u nog iets toevoegen?
- Heeft u nog vragen voor mij?

Vragenlijst gezamenlijke dienst (PERKI & PKN)

Over het contact:

- Hoe zijn jullie met elkaar in contact gekomen?
- Hoe is de samenwerking tot stand gekomen? Wiens initiatief was het?
- Wat voor dingen hebben jullie samen georganiseerd?
- Hoe ziet zo'n gezamenlijke dienst eruit?
- Hoe gaan de voorbereidingen?
- Welke talen worden er gesproken?

Reflectie op wat er al is georganiseerd:

- Wat is het meest geslaagde wat jullie samen georganiseerd hebben? Waar bent u het meest trots op?
- Zijn er dingen die minder goed gaan / gingen? Zijn er weleens negatieve ervaringen geweest?
- Hoe ervaart u het contact met de andere kerk?
- Heeft u het idee dat het contact gelijkwaardig is?
- Heeft u behoefte aan nauwere samenwerking? Denkt u dat jullie meer uit de samenwerking kunnen halen dan jullie nu doen?
- Hoe was de interesse vanuit de kerkleden voor de activiteiten?
- Wat voor tips zou u hebben voor kerken die een samenwerking willen opzetten / soortgelijke activiteiten willen organiseren?

Over het beleid:

- Heeft het beleid van bovenaf invloed gehad op de keuze om samen te gaan werken?
- Hebben jullie als kerk zelf beleid op het gebied van samenwerking met andere kerken of gaat dit meer spontaan?
- Wat wilt u in de toekomst nog bereiken op dit gebied?
- Heeft u behoefte aan meer ondersteuning vanuit bijv PKN / SKIN om dit te realiseren? + Wat voor ondersteuning?

Over de maatschappelijke kwesties:

Er zijn kerken die het belangrijk vinden om te reflecteren op de rol van de Nederlandse kerken in het koloniale verleden, voordat er echte samenwerking kan plaatsvinden.

- Hoe denkt u daarover?
- Vindt u dat er meer aandacht besteed moet worden aan de rol van de Nederlandse kerken in het slavernijverleden?
- (& Zo ja, is dit een voorwaarde voor het opbouwen van een goede samenwerking?)

De laatste paar jaren is er ook in de bredere maatschappij meer aandacht voor het slavernijverleden. Vanaf 2020 laaide daarnaast ook een discussie rondom discriminatie en racisme op, met de Black Lives Matter protesten.

- (In het geval van samenwerkingen sinds vóór 2020:) Hebben deze gebeurtenissen jullie samenwerking veranderd / beïnvloed?
- (In het geval van samenwerkingen sinds ná 2020:) Hebben deze gebeurtenissen invloed gehad op het feit dat jullie contact hebben gezocht?

En verder:

- Wilt u nog iets toevoegen?
- Heeft u nog vragen voor mij?

[Vragenlijst gezamenlijke bijbelstudie \(RCCG\)](#)

About the project:

- What made you think to organize this bible study project?
- Which churches were involved in the bible study?
- How did you get in touch with the Dutch churches? Did you already know them?
- How did the Dutch churches react to your request?
- Did you have to make any preparations together with the Dutch churches?
- In which language did you communicate?

Reflection on what has been organized:

- How are you looking back to it?

- What are you most proud of?
- Is there anything that could've gone better? / Did you have any negative experiences?
- How do you experience the contact with the Dutch churches?
- Do you think your relationship is equal?
- Would you like to cooperate with them more / organize more activities together?
- Were your church members interested in getting to know the Dutch churches?
- Do you have any tips for church who would like to organize an activity like this?
- Have you organized any other activities in cooperation with Dutch churches?

About the policy:

- Did the policy from SKIN about contact between Dutch and international churches influence your decision to reach out to Dutch churches?
- Do you, as a church, have policy about working with Dutch churches, or is this something that happens more spontaneously?
- Is there anything you would like to have happen in the future in this area?
- Would you like to get more support from, for example, SKIN, about how to make this happen? / What kind of support would you like?

About the societal context:

Some international churches say that, before you can properly work together with Dutch churches, Dutch churches should reflect on the role that they played in the colonial past.

- What do you think about that?
- Do you think there should be more attention for the role of the Dutch churches in slavery and colonialism in general?
- (&If so, is this a condition for starting to cooperate with them?)

In the past few years, there has been more attention to the colonial past of the Netherlands. Since 2020, this also went hand in hand with a broader discussion in society about discrimination and racism, starting with the Black Lives Matter protests.

- Did those events influence your contacts with Dutch churches?

To wrap up:

- Is there anything you'd like to add, anything I should know about this subject that we haven't discussed yet?
- Do you have any questions for me?

Bijlage 2: Gebruikte coderingen

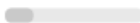

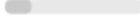

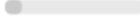
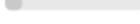

Beleidsstukken (totaal)

Name	Grounded	Density	Groups
● ◇ toolkit	2	0	[Open coderen]
● ◇ training	1	0	[Open coderen]
● ◇ diaconaal	2	0	[Open coderen]
● ◇ internationale kerken	15	0	[Open coderen]
● ◇ samenwerking met lokale partners	2	0	[Open coderen]
● ◇ gelijkwaardigheid	2	0	[Open coderen]
● ◇ migratie	2	0	[Open coderen]
● ◇ reflectie op het verleden	2	0	[Open coderen]
● ◇ interreligieuze samenwerking	2	0	[Open coderen]
● ◇ persoonlijke ontmoeting	1	0	[Open coderen]
● ◇ Conflict	1	0	[Open coderen]
● ◇ interkerkelijke verbinding	12	0	[Open coderen]
● ◇ werkvorm	2	0	[Open coderen]
● ◇ NL kerken	8	0	[Open coderen]
● ◇ samenwerking	8	0	[Open coderen]
● ◇ oecumene	17	0	[Open coderen]
● ◇ discriminatie	5	0	[Open coderen]
● ◇ publieke functie	4	0	[Axiaal coderen]
● ◇ regionaal/lokaal niveau	8	0	[Axiaal coderen]
● ◇ Praktische ondersteuning voor kerken	13	0	[Axiaal coderen]
● ◇ theorie	3	0	[Axiaal coderen]
● ◇ investeren in contacten	6	0	[Axiaal coderen]
● ◇ inspireren	6	0	[Axiaal coderen]
● ◇ Kennis delen	5	0	[Axiaal coderen]
● ◇ Beleidsinstrument	25	0	[Beleidstheorie]
● ◇ Beleidsdoel	18	0	[Beleidstheorie]
● ◇ Veronderstelling	11	0	[Beleidstheorie]

Beleidsstukken (verdeling)

	SKIN	RvK	PKN	Totals
● Beleidsdoel	4	8	6	18
● Beleidsinstrument	10	9	6	25
● Conflict	1	0	0	1
● diaconaal	0	0	2	2
● discriminatie	0	5	0	5
● gelijkwaardigheid	0	0	2	2
● inspireren	3	2	1	6
● interkerkelijke verbinding	0	4	8	12
● internationale kerken	6	1	8	15
● interreligieuze samenwerking	0	2	0	2
● investeren in contacten	0	4	2	6
● Kennis delen	4	0	1	5
● migratie	0	2	0	2
● NL kerken	5	2	1	8
● oecumene	4	8	5	17
● persoonlijke ontmoeting	0	0	1	1
● Praktische ondersteuning voor kerken	8	1	4	13
● publieke functie	0	3	1	4
● reflectie op het verleden	0	0	2	2
● regionaal/lokaal niveau	4	1	3	8
● samenwerking	0	2	6	8
● samenwerking met lokale partners	1	0	1	2
● theorie	0	2	1	3
● toolkit	2	0	0	2
● training	1	0	0	1
● Veronderstelling	2	3	6	11
● werkvorm	2	0	0	2
Totals	57	59	67	183

Interviews (totaal)

Name	Grounded	▼
☐ ◆ persoonlijke mening		73
☐ ◆ actie		56
☐ ◆ intercultureel contact		41
☐ ◆ ervaring - positief		34
☒ ● ◆ beleid		32
☐ ◆ connectie met verleden		30
☐ ◆ racisme		21
☐ ◆ taal		17
☐ ◆ cultuurverschillen		16
☐ ◆ eigen cultuur		15
☐ ◆ terughoudendheid		14
☐ ◆ voorbereidingen		14
☐ ◆ geen actie		14
☐ ◆ tips		14
☐ ◆ aanleiding		14
☐ ◆ landelijke ondersteuning		13
☐ ◆ landelijke samenwerking		12
☒ ● ◆ spontaan contact		12
☐ ◆ ervaring - negatief		11
☐ ◆ diaconaal		10
☐ ◆ prioritering		9
☐ ◆ doel		9
☐ ◆ tegenstand		6
☐ ◆ toekomst		5

Interviews (verdeling)

	Westerkerk	PERKI	PKN	RCCG	Totals
○ aanleiding	8	2	1	3	14
○ actie	17	16	12	11	56
● beleid	13	7	4	8	32
○ connectie met verleden	11	4	8	7	30
○ cultuurverschillen	5	0	1	10	16
○ diaconaal	0	1	7	2	10
○ doel	2	1	1	5	9
○ eigen cultuur	2	3	9	1	15
○ ervaring - negatief	2	3	3	3	11
○ ervaring - positief	4	12	4	14	34
○ geen actie	5	5	2	2	14
○ intercultureel contact	4	16	5	16	41
○ landelijke ondersteuning	0	0	5	8	13
○ landelijke samenwerking	0	6	0	6	12
○ persoonlijke mening	27	23	14	9	73
○ prioritering	1	4	3	1	9
○ racisme	2	3	3	13	21
● spontaan contact	6	1	5	0	12
○ taal	0	5	11	1	17
○ tegenstand	5	0	0	1	6
○ terughoudendheid	3	2	7	2	14
○ tips	0	4	2	8	14
○ toekomst	0	1	2	2	5
○ voorbereidingen	0	7	1	6	14
Totals	117	126	110	139	492

Bijlage 3: Verklaring SKIN

Amersfoort, 5 juni 2020

Als bestuur van Samen Kerk in Nederland – SKIN, een overkoepelende stichting van meer dan 80 migrantenkerken – voelen wij ons in deze dagen geroepen om ons krachtig uit te spreken tegen iedere vorm van racisme in onze samenleving. Het is verdrietig, dat meer dan anderhalve eeuw na de afschaffing van de slavernij nog steeds sprake is van openlijk of subtiel racisme waarbij mensen worden genegeerd, uitgesloten, geïntimideerd of zelfs gedood, zoals in het geval van George Floyd in Minnesota of Mitch Henriquez in ons eigen land.

Als christenen uit meer dan 100 verschillende landen en culturele achtergronden zijn we ons bewust van de grote verschillen die er bestaan tussen mensen, volken en landen. Die verschillen zijn voor ons echter niet bepalend voor onze relaties onderling en de manier waarop we ons gedragen. Belangrijk is de eenheid die wij met elkaar ervaren, dwars door de verschillen heen. Wij weten ons innig met elkaar verbonden in en door Jezus Christus. Hij verbindt ons over de muren heen van taalverschillen, van sociale en economische verschillen, van verschillen in cultuur en van huidskleur. We doen daarbij met elkaar de ontdekking dat die soms grote verschillen geen bedreiging zijn voor onze eenheid. We zien die verschillen, ook de verschillen in huidskleur (SKIN!) niet als bedreigend of als aanleiding om tegenover elkaar te staan, maar als waardevolle verrijking.

Deze verklaring is een uitnodiging aan iedereen in ons land om meer dan ooit met elkaar op weg te gaan, ons samen te weer te stellen tegen iedere poging om een wig te drijven tussen mensen. Laten we met elkaar gestalte geven aan een wereld waarin plek is voor iedereen, waar iedere stem telt, waar mensen kunnen zijn wie ze willen zijn. Het leven, het sterven en de opstanding van Jezus Christus geven ons de moed om met open oog voor elkaar en de wereld waarin wij leven, samen met elkaar op weg te gaan. Op weg, met al onze verschillen, maar gedragen door de hoop en de verwachting dat de toekomst die ons is beloofd, die is van de eenheid van heel deze wereld.

Wilt u reageren? Mail dan naar: info@skinkerken.nl.

Stichting Samen Kerk in Nederland (SKIN)
Koningin Wilhelminalaan 5
3818 HN Amersfoort
www.skinkerken.nl

Bijlage 4: Verklaring Raad van Kerken

Door de dood van George Floyd (25 mei 2020) en de daaropvolgende demonstraties van “Black lives matter” is racisme ook in Nederland onderwerp van debat in samenleving en politiek.

De Raad van Kerken bracht in juni 2013 een verklaring over het Nederlandse slavernijverleden uit. In deze verklaring wordt ook gewezen op de verantwoordelijkheid van de kerken zelf: ‘Als kerken weten we ons deel van dit schuldig verleden en moeten we vaststellen dat theologie in bepaalde omstandigheden misbruikt is om slavernij te rechtvaardigen. Als kerken benoemen we deze betrokkenheid, en willen we helpen recht te doen aan de nazaten van hen die soms generaties achtereen zijn geknecht en uitgebuit, waarbij we als kerken ons realiseren dat kerken destijds onderling verschilden qua mogelijkheden en dat er binnen diverse kerken ook verschillende geluiden te horen waren.’

Op 1 juli, de jaarlijkse feestdag van Keti Koti ter herdenking van de afschaffing van de slavernij, vond in de Tweede Kamer een fel debat plaats over de vraag of en in hoeverre racisme inherent is aan het maatschappelijk bestel. De hele Kamer is het erover eens dat elke vorm van racisme uitgebannen moet worden, maar de visies lopen uiteen als het gaat om de vraag in hoeverre racisme in de Nederlandse samenleving voorkomt of zelfs ‘systemisch’ of ‘institutioneel’ (b.v. arbeidsmarkt, woningmarkt) is. Ook ten aanzien van de omgang met het Nederlandse slavernijverleden lopen de opvattingen uiteen. Het kabinet stemde niet in met de oproep van de oppositie om daarvoor excuses aan te bieden en verwees naar de verklaring van het vorige kabinet dat voor het slavernijverleden ‘diepe spijt’ heeft betuigd. Excuses, zo betoogde premier Mark Rutte, zouden tot verdere polarisatie leiden. Wel wordt overwogen om in 2023 een herdenkingsjaar van de slavernij te houden.

We brengen de verklaring van de Raad van Kerken in Nederland vandaag opnieuw onder de aandacht, omdat het een basis kan bieden als bijdrage aan vragen die leven in kerk en samenleving.

VERANTWOORDING VAN HET SLAVERNIJVERLEDEN

Wij als kerken in Nederland, verenigd in de Raad van Kerken, hechten er aan onderstaande uit te spreken tot de kerken en de nazaten van de mensen die ooit als slaven werden verhandeld en als slaven moesten werken; nazaten leven in verschillende landen, onder meer in Suriname, Aruba, Curaçao, Sint Maarten, Caribisch Nederland en Nederland.

We weten uit de Bijbel dat alle mensen naar Gods beeld zijn geschapen maar we hebben mensen niet als beeldrager rechtgedaan; ze zijn niet behandeld zoals het conform het later geformuleerde handvest voor de rechten van de mens wenselijk zou zijn. We erkennen onze betrokkenheid in het verleden van afzonderlijke kerkleden en van kerkelijke verbanden bij het in stand houden en legitimeren van de slavenhandel; de slavernij heeft eeuwenlang tot 1863 plaatsgevonden onder Nederlandse vlag. Er was geen of onvoldoende respect voor Bijbelse en menselijke waarden. Honderdduizenden mensen werden van huis en haard weggehaald en moesten een leven lang in gevangenschap verkeren, werden uitgebuit, kregen geen kans om in vrijheid van geloof, meningsuiting en arbeid hun leven invulling te geven. Velen stierven

tijdens het transport. Miljoenen mensen werden slaaf gehouden. Als kerken weten we ons deel van dit schuldig verleden en moeten we vaststellen dat theologie in bepaalde omstandigheden misbruikt is om de slavernij te rechtvaardigen. Als kerken benoemen we deze betrokkenheid, en willen we helpen recht te doen aan de nazaten van hen die soms generaties achtereen zijn geknecht en uitgebuit, waarbij we als kerken ons realiseren dat kerken destijds onderling verschilden qua mogelijkheden en dat er binnen diverse kerken ook verschillende geluiden te horen waren.

Wie kan de schuld vergeven en vergiffenis aanreiken voor mensen die zelf geen woorden meer in de mond kunnen nemen en die tot het einde van hun leven in slavernij hebben moeten doorbrengen? We realiseren ons dat we te laat spreken, te weinig op het goede moment de goede inzichten hebben gehad en ons hebben laten leiden door misplaatst winstbejag en machtsmisbruik. Het is een vorm van onrecht, die doorwerkt tot in de huidige generatie toe, waar een deel van onze samenleving is gebouwd op misbruik van anderen en waar discriminatie onvoldoende wordt uitgebannen. Er zijn vele zaken die we niet meer kunnen veranderen. We erkennen nazaten van de slaven dat we veel leed hebben veroorzaakt. We spreken de wens uit om samen met hen en samen met allen die gerechtigheid en vrede willen dienen te zoeken naar een samenleving waarin menswaardig leven, vrijheid, verantwoordelijkheid, solidariteit en respect elementaire waarden zijn. We hopen op een gezamenlijke inzet voor de samenleving, omdat we ons realiseren dat ook vandaag de dag gelijkwaardigheid van mensen allerm minst vanzelfsprekend is en iedere keer weer ontdekt, verworven en verdedigd zal moeten worden.

Raad van Kerken in Nederland
14 juni 2013

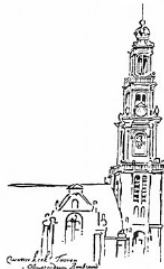
Bijlage 5: Programma Tentoonstelling Kerken en Slavernij in de Westerkerk

ACTUELE INFORMATIE:

Voor de meest actuele informatie zie de website van de Westerkerk: www.westerkerk.nl en de social media kanalen van de Westerkerk:

Facebook: Westerkerk
Twitter: @Westerkerk1
Instagram: WesterkerkAmsterdam

WESTERKERK
AMSTERDAM

WESTERKERK - PRINSENGRACHT 281 - AMSTERDAM

WESTERKERK
AMSTERDAM

TENTOONSTELLING
KERKEN EN SLAVERNIJ

REIZENDE TENTOONSTELLING
'HEILZAME VERWERKING SLAVERNIJVERLEDEN'

19 maart - 8 april 2022

Expositie - Ontmoeting - Gesprek - Lezing - Muziek

Entree gratis
Uw steun in vorm van uw financiële bijdrage is zeer welkom!

TENTOONSTELLING KERKEN EN SLAVERNIJ

REIZENDE TENTOONSTELLING
'HEILZAME VERWERKING SLAVERNIJVERLEDEN'

In 2023 zal herdacht worden dat de slavernij 150 jaar geleden werd afgeschaft. In aanloop daartoe reist een kleine expositie langs verschillende kerken.

Van 19 maart tot 8 april 2022 is de expositie in de Westerkerk te bezichtigen met nadrukkelijk de bedoeling om het gesprek over het slavernijverleden te bevorderen en dat er heilzame ontmoetingen plaatsvinden. Gezien het feit dat in de 17e eeuw in de Westerkerk mensen begraven werden die betrokken waren bij slavenhandel is de kerk daarvoor een betekenisvolle plek.

PROGRAMMA:

BEZICHTIGING EXPOSITIE:

maandag 22 maart t/m vrijdag 8 april
op de maandagen, donderrdagen en vrijdagen van 11.00-15.00 uur.
Voor meer openingstijden zie westerkerk.nl

ACTIVITEITEN:

zaterdag 19 maart - 16.00 uur
De jongen op het orgelluik - Opening expositie
Met o.a. leden van de werkgroep "Heilzame verwerking van het slavernijverleden"
Farida Merville (zang) en ds. Herman Koetsveld, predikant Westerkerk
Opgave graag via info@westerkerk.nl

dinsdag 22 maart - 20.00-22.00 uur
De erfenis van het slavernijverleden - Lezing door prof. Humphrey Lamur - ontmoeting - gesprek

OPENTAFEL-ONTMOETINGEN:

maandag 22 en dinsdag 23 maart - 11.00 uur
dinsdag 29 maart - 14.00 en 19.30 uur
woensdag 30 maart - 14.00 uur
maandag 4 april - 19.30 uur
dinsdag 5 april - 11.00 uur
woensdag 6 april - 14.00 uur
Wees welkom - individueel of als groep - om het bekijken van de expositie te combineren met een gesprek: informatie en opgave graag bij info@westerkerk.nl

zondag 27 maart - 10.30 uur
Kerkdienst met een thema: Geen slaven of vrijen - allen één in Christus Jezus. Met ds. Herman Koetsveld (Westerkerk) en ds. Clifton Walker (Evangelische Broedergemeente Amsterdam-Stad)

zondag 27 maart, 16.30-18.00 uur,
Liederen uit de diepte - expositie en gospel
Met o.a. Giovanni van Gorn (zanger, acteur)

Bijlage 6: Orgelluik Westerkerk

Bijlage 7: Werkmateriaal Bible Connect

PILOTPROJECT BIBLE-CONNECT

AUGUSTUS-OKTOBER 2022

Beste deelnemer aan het Pilotproject BIBLE-CONNECT,

Het Nederlands-Vlaams Bijbelgenootschap streeft ernaar dat de Bijbel voor zoveel mogelijk mensen beschikbaar is én gelezen wordt. In onze samenleving is het een uitdaging rekening te houden met verschillen in taal, cultuur, kennisniveau en persoonlijke omstandigheden.

Sinds 2014 is De Bijbel in Gewone Taal beschikbaar om drempels weg te nemen voor mensen die (nog) niet beschikken over een grote woordenschat of voor wie lezen een uitdaging is. Deze uitgave is geschikt om anderstaligen verder op weg te helpen met de kennis van de Nederlandse taal. Het is echter nog steeds heel moeilijk om deze ‘eenvoudige’ Bijbel te lezen wanneer je een andere moedertaal hebt.

Vanuit onze missie willen we mensen samen de Bijbel laten lezen. Wat zou het mooi zijn als gelovigen uit verschillende landen en culturen dit ook samen gaan doen! Die gedachte heeft ons ertoe aangezet om het BIBLE-CONNECT kerkprogramma op te zetten.

Dit pilotproject is onze eerste stap naar een kerkprogramma rond diverse Bijbelgedeelten, waarbij het hoofddoel is dat gelovigen van diverse afkomst samen de Bijbel lezen en elkaar in deze ontmoeting ‘verrijken’. We hebben allereerst gekozen voor het oudtestamentische boek Ruth – vanwege de thematiek van ‘vreemdelingschap’, ‘land verlaten’, ‘familierelaties’, ‘crises’, ‘vluchtelingenopvang’ en ‘inburgering’ en ‘acceptatie’.

Dit mooie Bijbelboek gaat ook over relaties tussen mensen en zorg voor elkaar. Dat alles maakt het Ruth geschikt als identificatiefiguur én rolmodel! Bij elk hoofdstuk hebben we een lesbrief gemaakt met aandacht voor setting, Bijbelgedeelte, moeilijke woorden en inhoudelijke uitwisseling (voor zover dit mogelijk is). We geven suggesties voor gebruik en lichten lastige woorden en uitdrukkingen toe.

We hebben deskundige mensen gevraagd om dit materiaal mee te lezen – voordat we het als pilot aan gaan bieden. Hun opmerkingen zijn met dank verwerkt, maar nu komt de praktijktest! En daarbij hebben we uw hulp nodig. We zouden namelijk graag zien dat er in 4 sessies een praktijktest gedaan wordt met dit materiaal. Dat gaat wat tijd en organisatie vergen, maar we hebben praktijkervaringen nodig om te testen of het materiaal voldoet en (op onderdelen) aangepast moet worden.

In deze pilotfase willen we het klein en overzichtelijk houden. Op drie plaatsen binnen ons taalgebied wordt deze test uitgevoerd, waarbij we gelet hebben op de setting. We gaan steeds uit van een Nederlandstalige en een anderstalige deelnemer die samen het Bijbelgedeelte lezen. Bewust spreken we in beide gevallen van ‘deelnemer’ want we willen de gelijkwaardigheid en wederkerigheid benadrukken: we horen bij elkaar én leren van elkaar!

Bijgaand sturen we een conceptversie van de introductie bij dit materiaal met daarbij de 4 lesbrieven (Ruth 1, 2, 3 en 4). We vragen u om deze lessen in 4 sessies in praktijk uit te

proberen en tweetallen. Daarna horen we graag of onze aanpak ‘werkt’ en wat er aan verbeterd kan worden. Graag vernemen we voor oktober hoe de pilot verlopen is. We sturen een vragenlijst zodat per onderdeel aangegeven kan worden in welke mate onze aanpak voldoet aan de praktischeisen en -wensen.

Alvast bedankt voor de medewerking!

Paul Abspoel

Programmacoördinator Kerken

Nederlands-Vlaams Bijbelgenootschap

pabspoel@bijbelgenootschap.nl

bijbelgenootschap.nl

06 30 76 36 35

Zijlweg 198 2015 CK Haarlem

INTRODUCTIE BIBLE-CONNECT

Dit kerkprogramma is bedoel voor mensen van verschillende achtergronden, leeftijden, talen en culturen. Op basis van bekende Bijbelboeken en -verhalen zijn lesbrieven gemaakt die tenminste **een driedig doel** hebben:

1. Samen de Bijbel openen als kinderen van één Vader
2. Elkaar ontmoeten en beter leren kennen en begrijpen
3. Kennis van het Nederlands delen met mensen die die taal willen leren

Het is belangrijk om het eerste doel te benadrukken. Daar waar de Bijbel geopend wordt, worden harten geraakt en mensen met elkaar verbonden. Het maakt dan niet uit wie je bent en waar je vandaan komt: je bent welkom!

Gelijkwaardigheid is het uitgangspunt: in Christus zijn wij één. **Wederkerigheid** is een ander uitgangspunt: het is de bedoeling dat deze ervaring leerzaam en inspirerend is voor alle deelnemers, of zij nu Nederlands spreken of een andere taal.

De Bijbel verbindt ons als gelovigen – dwars door grenzen en muren heen. Daarom heet dit programma **BIBLE-CONNECT**. Bij de opzet is gedacht aan gebruik door kerken die de samenwerking zoeken – bijvoorbeeld een traditioneel Nederlandse kerk met een migrantenkerk of interculturele geloofsgemeenschap. We denken dat deze setting van belang is, want in een kerk hoor je je veilig te voelen en het is als het goed is een plaats van ontmoeting. De lessen kunnen het beste in koppels (Nederlandstalige deelnemer met anderstalige deelnemer) doorgenomen worden, maar dat kan goed als deel van een grotere groep of kring.

De migranten / nieuwkomers binnen het Nederlands taalgebied hebben een heel diverse achtergrond. We hebben getracht om deze lessen zo te schrijven dat je er aan mee kunt doen, welke taal je ook spreekt. Wel wordt ervan uitgegaan dat je al wat basiskennis van het Nederlands hebt (A1) en dat je enigszins vertrouwd bent met de Bijbel. Op die manier kun je

als gelovigen met elkaar in gesprek – nadat je het te bespreken gedeelte in je eigen taal gelezen hebt.

Denk bij de samenstelling van gespreksduo's aan mensen die gemakkelijk met elkaar omgaan en houd daarbij rekening met culturele verschillen en geloofsachtergronden.

Dit programma is géén cursus Nederlands, maar het beoogt wel bij te dragen aan taalverwerving en -ontwikkeling. Steeds zal er een Nederlandstalige bijbellezer de verbinding aangaan met een anderstalige bijbellezer. Het gesprek zal zoveel mogelijk plaatsvinden in het Nederlands, waarbij je alle bruikbare middelen (plaatjes, voorbeelden, symbolen, anderstalige woorden, gebaren...) kunt inzetten om doeltreffend te communiceren.

Het Nederlands-Vlaams Bijbelgenootschap wil met dit materiaal bijdragen aan gemeenschapszin, integratie en wederzijds begrip. We zijn daarbij geholpen door deskundige meelezers die wij op deze plaats graag willen bedanken voor hun input.

Elk van de lessen kan in één bijeenkomst worden besproken, maar waarschijnlijk is er meer tijd nodig. Dat maakt niet uit – je kunt er samen rustig meer sessies aan besteden. Omdat het persoonlijk contact en het delen van je geloof zo belangrijk is bij deze werkwijze, is het goed om samen iets te drinken of te eten voor, of na afloop van de ontmoetingen. Verder kun je muziek en kunstuitingen gebruiken wanneer dat over talen en culturen heen kan bijdragen aan dit project.

We horen graag of hoe deelnemers terugkijken op hun ontmoetingen en stellen feedback op prijs. Wanneer BIBLE-CONNECT in praktijk goed wordt ontvangen, willen wij ons aanbod steeds verder uitbreiden met andere bijbelboeken of -verhalen.

Wij wensen u inspirerende, leerzame en zegenrijke ontmoetingen toe!

BIBLE-CONNECT | Ruth 1

UW VOLK IS MIJN VOLK, EN UW GOD IS MIJN GOD

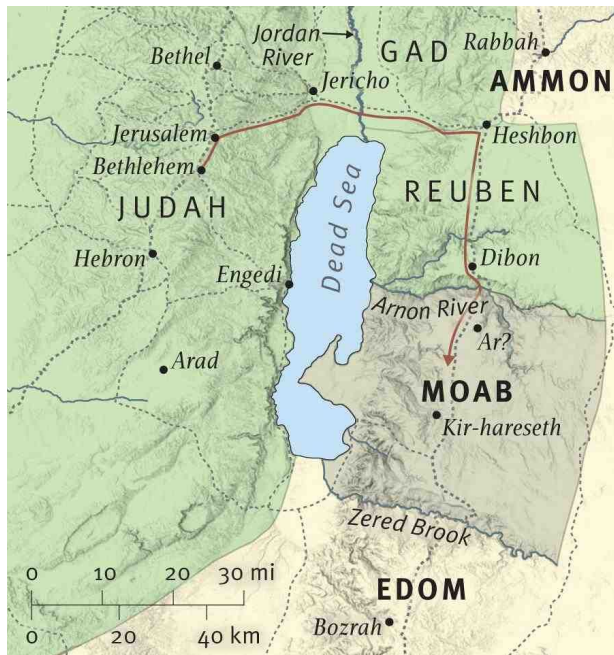
Woord vooraf voor de Nederlandstalige deelnemer

De bedoeling van de ontmoetingen is om samen de betekenis van een Bijbelverhaal te ontdekken. Door dit samen te doen kunnen anderstaligen meer kennis opdoen van de Nederlandse taal, en in gesprek raken met Nederlandstaligen. Dat kan bijdragen aan het integratieproces. De ontmoeting met elkaar is belangrijk: al lezend en delend kun je zo iets voor elkaar betekenen.

De gespreksvragen zijn bedoeld als suggestie en kunnen naar eigen inzicht worden aangepast. Je kunt ook een keuze maken uit het aanbod. Lastige woorden en uitdrukkingen zijn gemarkeerd en worden toegelicht. Praat met elkaar over deze woorden zodat de betekenis duidelijk wordt.

Laat de anderstalige lezer dit hoofdstuk vooraf thuis lezen in de eigen taal. Lees daarna samen de Nederlandse tekst (langzaam voorlezen, mee laten lezen – afhankelijk van de mogelijkheden). Neem de tijd om dit te doen, de tekst is niet eenvoudig en vraagt

basiskennis van het Nederlands. Moedig de anderstalige lezer aan om zelf (delen) voor te lezen en houd rekening met gevoelens die door de tekst opgeroepen kunnen worden.

De weg die Noömi en Ruth samen hebben afgelegd om vanuit Moab in Bethlehem aan te komen. Het verhaal speelt zich ongeveer 120 jaar voor de geboorte van David af (ca. 1160 v. Chr.). In die tijd werd Juda bestuurd door rechters.

Bijbeltekst: Ruth 1

Ruth en Noömi

Elimelech en zijn familie

¹Toen de rechters het land bestuurden, was er eens hongersnood in Juda. Daarom besloot een man uit Betlehem naar het land Moab te gaan. Zijn vrouw en zijn twee zonen gingen mee.

²De man heette Elimelech. Zijn vrouw heette Noömi, en zijn zonen heetten Machlon en Kiljon. Ze kwamen uit het gebied Efrata in Juda.

Ze reisden naar Moab. Daar bleven ze als vreemdeling wonen.

De mannen sterven in Moab

³Na een tijd stierf Elimelech. Zijn vrouw bleef achter met haar twee zonen. ⁴De zonen trouwden met meisjes uit Moab. Het ene meisje heette Orpa, het andere meisje heette Ruth.

Na ongeveer tien jaar ⁵stierven ook de zonen. Noömi bleef toen alleen achter, zonder zonen en zonder man.

Noömi gaat terug

⁶Op een dag hoorde Noömi dat de Heer medelijden had gekregen met zijn volk. Hij had een einde gemaakt aan de honger in Juda. Daarom besloot Noömi terug te gaan naar haar eigen land. ⁷Ze ging weg uit Moab, waar ze al die tijd gewoond had. En allebei haar schoondochters gingen met haar mee.

Maar onderweg ⁸zei Noömi tegen haar schoondochters: 'Nu moeten jullie teruggaan naar huis, naar je eigen moeder. Ik hoop dat de Heer goed voor jullie zal zijn. Want jullie zijn ook

altijd goed geweest voor mij en voor mijn zonen. ⁹Ik hoop ook dat de Heer jullie allebei weer een man zal geven, en ook kinderen.'

Noömi kuste haar schoondochters om afscheid te nemen. Maar die begonnen te huilen. ¹⁰'Nee,' zeiden ze. 'We willen met u mee, naar uw volk.'

Ruth en Orpa moeten in Moab blijven

¹¹Noömi zei nog een keer: 'Maar kinderen, ga toch terug! Waarom zouden jullie met mij meegaan? Denken jullie dat ik nog zonen kan krijgen? Zodat jullie met hen kunnen trouwen? ¹²Echt, jullie moeten teruggaan. Ik ben te oud om opnieuw te trouwen. Stel je voor dat ik vannacht nog met een man zou slapen, en dat ik nog zonen zou krijgen. ¹³Kunnen jullie dan wachten tot die **volwassen** zijn? En kunnen jullie zo lang alleen blijven? Nee, kinderen! De Heer is tegen mij. Daarom heb ik zo veel **ongeluk**. En daarom moeten jullie niet met mij meegaan.'

Ruth gaat met Noömi mee

¹⁴Toen begonnen Orpa en Ruth weer te huilen. Orpa kuste Noömi en nam afscheid. Maar **Ruth sloeg haar armen om Noömi heen**. ¹⁵Noömi zei tegen Ruth: 'Kijk, je schoonzus gaat terug naar haar volk en haar god. Ga toch met haar mee!'

¹⁶Maar Ruth antwoordde: 'Zeg toch niet steeds dat ik terug moet gaan! Ik **laat u niet in de steek**. Waar u heen gaat, daar ga ik heen. Waar u woont, daar wil ik ook wonen. Uw volk is mijn volk, en uw God is mijn God. ¹⁷Waar u sterft, daar wil ik ook sterven, en daar wil ik ook begraven worden. Alleen de dood kan ons scheiden. De Heer mag me **straffen** als ik u in de steek laat!'

¹⁸Toen begreep Noömi dat Ruth **beslist** met haar mee wilde gaan. Daarom zei ze er niets meer over. ¹⁹Samen gingen ze verder naar Betlehem.

Ruth blijft bij Noömi. Orpa gaat terug naar haar volk.

Noömi en Ruth komen in Betlehem

Toen Noömi en Ruth in Betlehem aankwamen, begon iedereen over hen te praten. De vrouwen in de stad zeiden: 'Dat is toch Noömi?'

²⁰Maar Noömi zei: 'Jullie moeten me niet Noömi, de gelukkige, noemen. Je kunt me beter Mara, de ongelukkige, noemen! Want de **machtige** God heeft mij erg ongelukkig gemaakt. ²¹Toen ik hier wegging, had ik alles nog. Nu heeft de Heer mij wel teruggebracht, maar ik

heb niets en niemand meer. Dan kun je me toch niet gelukkig noemen? De machtige Heer is tegen mij. Daarom gaat het zo slecht met mij.'

²²Zo kwam Noömi terug uit Moab, samen met Ruth, haar schoondochter uit Moab. Ze kwamen in Betlehem aan toen de boeren het **koren gingen maaien**.

Opzet van de les/ontmoeting

1) Voorbereiding

De anderstalige deelnemer heeft het verhaal vooraf (thuis) al in de eigen taal gelezen zodat de inhoud bekend is

2) Ontmoeting

Neem de tijd om rustig te 'landen', misschien met iets lekkers erbij. Praat kort over hoe het met jullie beiden gaat.

3) Bijbeltekst

De Nederlandstalige deelnemer leest de Bijbeltekst hardop in kleine gedeeltes voor en vraagt aan de anderstalige deelnemer: weet je waar dit over gaat? Welke woorden begrijp je niet? Kun je in eigen woorden zeggen waar dit over gaat?

Ook mogelijk, maar kost meer tijd:

- De Nederlandse deelnemer leest alles in één keer voor. Daarna leest de andere deelnemer het nog een keer, en benoemt daarbij welke woorden hij of zij niet kent. Maak gebruik van onderstaande uitleg van moeilijke woorden en uitdrukkingen in de tekst
- De Nederlandstalige deelnemer leest steeds één vers voor, daarna leest de anderstalige deelnemer hetzelfde vers, ook in het Nederlands. Of:
- De anderstalige deelnemer leest steeds één vers voor in zijn of haar eigen taal, en de Nederlandstalige deelnemer leest dit vervolgens in het Nederlands.

4) Taalbegrip en cultuur

- Loop de geel gemarkeerde woorden en uitdrukkingen langs. Is hun betekenis duidelijk?
 - o *rechters*: de leiders van het land Juda in een tijd vóór de koningen
 - o *bestuurden*: komt van 'besturen' – leiding geven aan een land, regeren
 - o *hongersnood*: als er hongersnood in een land is, is er geen eten meer [wijs naar je mond en je buik om dit duidelijk te maken]
 - o *vreemdeling*: buitenlander, onbekende
 - o *trouwen*: een huwelijk aangaan [wijs naar ring of ringvinger]
 - o *medelijden krijgen*: het erg vinden dat iemand verdriet heeft
 - o *onderweg*: wanneer je van de ene naar de andere plaats gaat
 - o *volwassen*: wie volwassen is, is geen kind meer
 - o *ongeluk*: iets ergs wat er gebeurt; ramp, ongeval
 - o *in de steek laten*: als je iemand in de steek laat, help je hem of haar niet meer, terwijl dat wel zou moeten
 - o Ruth sloeg haar armen om Noömi heen > omheen slaan, omarmen
 - o *straffen*: straf geven. Straf: maatregel als iemand iets fout heeft gedaan
 - o *beslist*: zeker, absoluut
 - o *machtige*: iemand die machtig is kan heel veel: sterk, krachtig
 - o *koren maaien*: halmen afsnijden om graan te oogsten
- Bespreek met elkaar welke andere woorden nog niet duidelijk zijn en probeer die uit te leggen. Gebruik zoveel mogelijk voorbeelden.
- In dit verhaal komen verschillende familierelaties langs:
 - o een man, zijn vrouw en zijn zonen
 - o schoondochters en een schoonmoeder

- (overleden) echtgenoten
- Welke woorden rond familierelaties kennen jullie nog meer? Hoe ziet jullie eigen familie eruit?
- Er zit veel beweging in het verhaal: van Betlehem naar Moab en weer terug. Welke woorden voor die beweging zie je in de tekst? Welke woorden voor 'gaan' ken je nog meer?

5) In gesprek

- Elimelek en zijn gezin gaan weg uit hun land omdat daar niet genoeg eten is. Wat kunnen andere redenen zijn om je land te verlaten? Wat was voor jou of je familie de reden om naar Nederland of België te komen?
- Het gezin woont 'als vreemdelingen' in Moab. In de tijd van de Bijbel had een vreemdeling geen recht op een eigen stukje land, bijvoorbeeld om voedsel te verbouwen. Hij of zij was afhankelijk van de mensen die al in het land woonden. Waar denk je nu aan bij het woord 'vreemdeling'?
- Wanneer voel jij je vreemdeling, en wat is nodig om je thuis te voelen?
- Het gezin van Elimelek gaat in Moab wonen. Tussen Moab en Israël was vaak oorlog. En in het boek Numeri staat dat vrouwen uit Moab ervoor zorgden dat de mannen van Israël andere goden gingen vereren (Numeri 25:1-5). Moabieten en Israëlieten hadden dus veel vooroordelen [prejudice, stereotypes Eng.] over elkaar. Heb je zelf wel eens met vooroordelen te maken? Of heb je zelf vooroordelen tegenover een bepaalde groep?
- Orpa en Ruth willen bij hun schoonmoeder blijven, maar Noömi stuurt hen terug. Toch blijft Ruth trouw aan haar. Praat over de relatie tussen schoonmoeders en schoondochters. Wat verwachten zij van elkaar? Is dat overal hetzelfde? Wat zijn jullie eigen ervaringen hiermee?
- Noömi vindt het belangrijk dat haar schoondochters opnieuw kunnen trouwen en kinderen krijgen. Waarom vindt ze dat zo belangrijk, denk je? Hoe belangrijk is trouwen en kinderen krijgen in je eigen cultuur? En hoe komt een huwelijk tot stand?

MEMORISEREN (overdenken of uit het hoofd leren)

¹⁶Maar Ruth antwoordde: 'Zeg toch niet steeds dat ik terug moet gaan! Ik laat u niet in de steek. Waar u heen gaat, daar ga ik heen. Waar u woont, daar wil ik ook wonen. Uw volk is mijn volk, en uw God is mijn God. ¹⁷Waar u sterft, daar wil ik ook sterven, en daar wil ik ook begraven worden. Alleen de dood kan ons scheiden. De Heer mag me straffen als ik u in de steek laat!'